

1918

AZƏRBAYCAN QIRĞINLARI
ŞƏKİL VƏ SƏNƏDLƏRDƏ

HEYDƏR ƏLİYEV
MƏRKƏZİ

1918

**AZƏRBAYCAN QIRĞINLARI
ŞƏKİL VƏ SƏNƏDLƏRDƏ**

Bakı-2013

ТБ (2А) 7, 011 а 6

Solmaz Rüstəmovə-Tohidi.

“1918. Azərbaycan qırğınları şəkil və sənədlərdə”

Bakı, 2013, 168 s. şəkillərlə.

“Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədləri” seriyasından olan bu kitab-albom yeni sənədlər əlavə olunmaqla Heydər Əliyev Mərkəzinin dəstəyi ilə yenidən nəşr olunur.

ISBN 978-9952-483-26-0

© Solmaz Rüstəmovə-Tohidi.

© Heydər Əliyev Mərkəzi.

Biz öz məqsədlərinə nail olmaq üçün heç bir vasitədən çəkinməyən siyasi düşmənlərimizə bənzəyə bilmərik və bənzəmək istəmirik. Biz təmkin və soyuqqanlıqla, haqlı olduğumuzu tam dərk edərək təmiz vicdanla öz məqsədimizə doğru gedirik və inanırıq ki, ətrafımızda olan bütün xalqlara münasibətdə bizim loyallığımız, səmimiyyətimiz və sadəliyimiz kin və ehoist ehtirasların gözlərini gerçəkliyə qapamadığı hər kəs tərəfindən nəhayət ki, etiraf olunacaq və qiymətləndiriləcək.

Fakt göz qabağındadır. Kim istəyirsə yoxlaya bilər.

**“Azərbaycan” qəzeti,
8 dekabr 1918-ci il**

Bu kitab-albom I Dünya müharibəsi başlanandan bütün Cənubi Qafqaz ərazisində müsəlman əhalisinə və onun mülikiyyətinə qarşı həyata keçirilmiş zorakılıq, qırğın və soyğunçuluq faktlarının araşdırılması məqsədilə 1918-ci il 15 iyul tarixində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti tərəfindən yaradılmış Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının (FTK) sənədlər silsiləsinə daxildir. Bu topluya 1918-ci il mart-iyul aylarında azğınlaşmış erməni-bolşevik silahlı dəstələri tərəfindən Bakı, Şamaxı şəhərləri və Şamaxı, Göyçay, Cavad qəzalarının kəndlərində törədilmiş talanların faciəli nəticələri – on minlərlə dinc azərbaycanlı əhalinin qətlə yetirilməsi, azərbaycanlılara məxsus memarlıq abidələri, məscidlər, yaşayış məhəllələri, kəndlər, sənaye müəssisələri, məktəblər, xəstəxanalar və s. mülki, sosial və ticarət obyektlərinin məhv edilməsini əks etdirən sənədlər və nadir fotosəkillər daxil olmuşdur. FTK tərəfindən hazırlanmış və toplanmış bu sənədlərin bir hissəsi və 100-dən artıq fotosəkil 1919-cu ildə Fransaya – Paris Sülh Konfransında Azərbaycan nümayəndə heyətinə göndərilmiş və orada bir çox xarici ölkələrin başçılarına təqdim edilmişdir. Respublikanın özündə bu səkillər qalmamışdır və 90 ildən artıq bir müddətdə itmiş hesab edilirdi. 2011-ci ildə tarix elmləri doktoru, professor Solmaz Rüstəmovə-Tohidi tərəfindən xarici ölkələrin arxivlərində aşkar edilmiş 103 şəkil FTK-nın bilavasitə həmin səkillərə aid sənədləri ilə birlikdə 2012-ci ildə AR Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin dəstəyi ilə 3 dildə - rus, ingilis, türk – nəşr edilərək geniş ictimaiyyətə təqdim olunmuşdur. Hazırkı kitab-albom tərtibçi tərəfindən yeni tapılmış foto-səkillər və sənədlər əlavə edilməklə Heydər Əliyev Mərkəzinin dəstəyi ilə yenidən nəşr olunur.

MÜNDƏRİCAT

TƏRTİBÇİDƏN	8
--------------------------	---

Azərbaycan Hökumətinin Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının yaradılması haqqında QƏRRLƏRİ	17
--	----

ŞƏKİLLƏR

seriya 1. "Bakıda erməni vəhşilikləri"	19
seriya 2. Bakı şəhəri	28
seriya 3. Şamaxı şəhəri və Şamaxı qəzasının kəndləri	
a) <i>Şamaxı şəhəri</i>	57
b) <i>Şamaxı qəzasının kəndləri</i>	106
seriya 4. Göyçay qəzası. Kürdəmir	133
seriya 5. Cavad qəzası	159

SƏNƏDLƏR

1. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının Bakıda çəkilmiş şəkilləri təsdiq edən protokolu	48
2. Bakı şəhərinin müsəlman əhəlisinə qarşı törədilmiş zorakılıqlara dair iş üzrə Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü A.Y.Klugenin Komissiyanın sədrinə məruzəsi	49
3. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının Şamaxıda çəkilmiş şəkilləri təsdiq edən protokolları	103
4. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının Şamaxı qəzasının kəndlərində çəkilmiş şəkilləri təsdiq edən protokolları	123
5. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sədri Ə.Xasməmmədovun Şamaxı şəhərinin və Şamaxı qəzası kəndlərinin talan edilməsi və adı çəkilən şəhər və qəzanın müsəlman əhəlisinə qarşı törədilmiş zorakılıqlara dair iş üzrə Ədliyyə Nazirinə məruzəsi	128
6. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sədri Ə.Xasməmmədovun Bakı quberniyası Göyçay qəzasının Kürdəmir, Qarabucaq, Ərəb-Mehdibəy və b. kəndlərinin talan edilməsi və adı çəkilən kəndlərin müsəlman əhəlisinə qarşı törədilmiş zorakılıqlara dair iş üzrə Ədliyyə Nazirinə məruzəsi	157
7. Cavad qəzası Xocalı kənd sakinini Sürəyyə Dadaş qızının məhkəmə-tibbi müayinəsinin protokolu	164
8. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sədri Ə.Xasməmmədovun Bakı quberniyası Cavad qəzasının kəndlərinin talan edilməsi və adı çəkilən qəzanın müsəlman əhəlisinə qarşı törədilmiş zorakılıqlara dair iş üzrə Ədliyyə Nazirinə məruzəsi	165

MÜƏLLİFDƏN

1918-ci il. XX əsr Azərbaycan tarixində bu il, bir-birini sürətlə əvəz edən və Azərbaycan xalqının taleyində həlledici sayılan hadisələr - istər əlamətdar, istərsə də faciəli - baxımından yəqin ki, ən əhəmiyyətli zaman kəsiyidir. Həmin hadisələrin ən yüksək zirvəsi, sözsüz ki, 28 may 1918-ci il tarixi – Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin elan edilməsidir. Sonrakı mühüm tarixi hadisələr – 1918-ci il sentyabrın 15-də Bakının birləşmiş Tür-Azərbaycan hərbi qüvvələri tərəfindən azad edilməsi və Azərbaycan hökumətinin Bakıya köçməsi, 1918-ci il dekabrın 7-də Azərbaycan Parlamentinin yaranması və nəhayət, 1918-ci ilin 28 dekabrında Azərbaycan hökumətinin Cənubi Qafqazda İttifaq qoşunlarının komandanlığı və İngiltərə Hökuməti tərəfindən qanuni hakimiyyət kimi tanınması – bütün Şərqdə ilk demokratik quruluşun və azərbaycanlıların ilk milli dövlətçiliyinin – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılmasının əsasını qoymuşdur.

Lakin 1918-ci ilin bu əlamətdar hadisələrindən əvvəl bütün Azərbaycan xalqı üçün ümumi faciəyə çevrilmiş və onun mövcudluğunu belə şübhə altında qoymuş digər mühüm qanlı hadisələr baş vermişdir. Bakı və Şamaxıda 1918-ci ilin mart hadisələri bu qanlı zəncirin başlanğıcı olmuşdur. Belə ki, bir neçə mart günləri ərzində Bakı və Şamaxı qəzalarının

şəhər və kəndlərinin dinc müsəlman – azərbaycanlı əhalisi bolşevik-daşnak hərbi qüvvələri tərəfindən görünməmiş dəhşətli cəza aksiyalarına – öldürülmək, diri-diri yandırılmaq, əsir alınmaq, qarət edilmək - bir sözlə, amansız qırğınlara, onların mülkiyyəti, eləcə də bütövlükdə şəhər və kəndlərin özləri iri miqyaslı talanlara və yanğınlara məruz qalmışdır.

Bakı və Şamaxıdan sonra 1918-ci ilin aprel-iyul aylarında Quba şəhəri və Quba qəzası kəndlərinin, Gəncə şəhərinin ətraf kəndlərinin müsəlman əhalisi, Göyçay, Ərəş, Cavad, Nuxa, Lənkəran, Zəngəzur, həmçinin Qarabağ qəzalarının, demək olar ki, azərbaycanlılardan ibarət bütün yaşayış məntəqələrini eyni aqibət gözləyirdi.

Öz əzəli torpaqlarında dinc yaşayan və müxtəlif tarixi dövrlərdə burada məskunlaşmış digər milli-dini qrupların nümayəndələri – erməni, yəhudi, ruslarla mehriban qonşuluq əlaqələri saxlayan azərbaycanlıların və Azərbaycanın müsəlman əhalisinin digər təmsilçiləri - ləzgilərin, tatarların, kürdlərin günahı nə idi?

Bütün bu hadisələrin, şübhəsiz ki, dərin tarixi kökləri və səbəbləri var idi. Gülüstən (1813) və Türkmənçay (1828) müqavilələri əsasında Rusiya İmperiyasının tərkibinə daxil edilmiş Azərbaycan torpaqlarının zəbt

edilməsini və onların yerli azərbaycanlı əhalidən təmizlənməsini nəzərdə tutan ümumerməni proqramının həyata keçirilməsinə bilavasitə bu tarixi hadisələrdən sonra başlanmışdır. Çar I Nikolayın onlara maneəsis olaraq İrandan və Türkiyədən köçmələrinə imkan verən sərəncamlarından istifadə edən ermənilər kütləvi şəkildə Qafqazda, xüsusilə Naxçıvan, Qarabağ, İrəvan ərazilərində məskunlaşırlar. 1828-ci ilin martında iki keçmiş Azərbaycan xanlıqlarının – Naxçıvan və İrəvanın əraziləri rus hakimiyyəti tərəfindən "Erməni vilayəti" adı altında inzibati vahidə birləşdirilir. Doğrudur, tezliklə, 1940-cı ilin aprel ayında "Erməni vilayəti" ləğv olunsada bu, ermənilərə azərbaycanlı əhalinin üstünlük təşkil etdiyi həmin əraziləri əzəli "erməni" torpaqları elan etmələrinə mane olmur. (1)

XIX əsrin sonlarından "Qnçak" və "Daşnaksütun" erməni partiyalarının meydana gəlməsi ilə Osmanlı imperiyası və Cənubi Qafqaz ərazilərində erməni təşkilatlarının Erməni dövlətinin yaradılmasına yönəlmiş məqsədyönlü, yaxşı təşkil olunmuş siyasi-silahlı fəaliyyəti başlayır. Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ilk, artıq rəsmi və irimiqyaslı silahlı çıxışları 1905-1907-ci illərdə baş verir və iki xalqın qanlı qırğını ilə nəticələnir. Ümumi hesablamalara görə, tarixə "erməni-müsəlman qarşudurması" kimi düşmüş 1905-1907-ci illər hadisələrində Bakı, İrəvan və Yelizavetpol quberniyalarında 158 Azərbaycan və 128 erməni kəndi dağıdılmış və müxtəlif mənbələrə görə 3 mindən 10 minə qədər insan həlak olmuşdur. (2)

Lakin, "'Daşnaksütun" kimi təşkilatı olmayan və plansız hərəkət edən" (3), pis silahlanmış və ibtidai hərbi hazırlığı belə olmayan azərbaycanlılar, bununla belə, o dövr bütün çətinliklərə baxmayaraq mütəşəkkil erməni hərbi dəstələrinin hücumunu dəf etmiş və onlara layiqli müqavimət göstərə bilmişlər.

I Dünya müharibəsinin başlanması ilə, xüsusən 1917-ci il Fevral inqilabından və Rusiya İmperiyasının süqutundan sonra, müharibədə iştirak edən dünya dövlətlərinin Qafqazdakı maraqları kəskinləşmiş və toqquş-

muşdur. Eyni zamanda, Qafqaz xalqları qarşısında öz siyasi-millətçi idealalarını və arzularını reallaşdırmaq üçün geniş imkanlar açılmışdır. Çoxillik məqsədyönlü işin yekunu olaraq erməni ideoloqları Qərb dövlətləri və Rusiyanın Cənubi Qafqazın gələcəyinə dair planlarına "erməni dövlətçiliyi məsələsi"nin daxil edilməsinə nail olmuşdular. Gürcülərin də öz dövlətini yaratmaq hüququ mübahisə doğurmurdu. Bununla yanaşı, Cənubi Qafqazın ən çoxsaylı xalqı olan azərbaycanlılar Qərb dövlətlərinin və xüsusilə də neftlə ən zəngin Bakını ümumiyyətlə Azərbaycan şəhəri hesab etməyən Rusiyanın siyasi qüvvələrinin diqqətinə belə layiq görülmüdürlər.

Azərbaycanlılar üçün son dərəcə əlverişsiz olan bu şəraitdə azərbaycanlı əhali tərəfindən kifayət qədər dəstəklənən "Müsavat" partiyasının Qafqazın siyasi meydanına daxil olması istər sinfi mübarizə ideyasını təbliğ edən və keçmiş Rusiya İmperiyasının bütün ərazilərində, o cümlədən Qafqazda, hakimiyyəti ələ keçirmək niyyətini gizlətməyən bolşevikləri, istərsə də regionda yaradılması fərziyyə edilən gələcək Ermənistan dövlətinin tərkibinə azərbaycanlı əhalinin üstünlük təşkil etdiyi tarixi Azərbaycan torpaqlarının daxil edilməsini nəzərdə tutan erməni millətçilərini son dərəcə narahat edirdi.

Hələ I Dünya müharibəsi davam etsə də və erməni millətçiləri Türkiyənin 7 vilayətinin ərazilərində "Böyük Ermənistan" yaratmaq xülyası ilə vidalaşmasalar da, artıq mövcud vəziyyətdə bu planların həyata keçirilməsinin xeyli çətinləşdiyini anlayırdılar. Məhz bu səbəb onları öz əsas fəaliyyətlərini həmin planlarının reallaşması üçün daha əlverişli şəraitin olduğu Cənubi Qafqaz ərazisinə keçirməyə sövq edir. 1918-ci ilin mart ayına kimi erməni hərbi birləşmələri artıq Cənubi Qafqazın cənub-qərbində – Qarsda, İrəvan və Yelizavetpol quberniyalarının bir neçə qəzalarında - Zəngəzurda, Göycədə və bütün Qarabağda yerli dinc əhəlinin-azərbaycanlıların sıxışdırılması, zorla qovulması və kütləvi şəkildə

öldürülməsi yolu ilə hələ mövcud olmayan Erməni dövləti üçün əraziləri təmizləməyə müvəffəq olurlar. Rusiyada 1917-ci il bolşevik çevrilişindən sonra erməni və gürcü hərbi hissələri böyük tələş içində Qafqaz cəbhəsindən qaçmağa başlayır və bu zaman rus ordusu tərəfindən müvəqqəti zəbt edilmiş Türkiyə vilayətlərinə köçmüş, bundan əvvəl isə həmişə türk torpaqlarında yaşamış yüz minlərlə erməni əhalisi də onlarla birlikdə Qafqaza üz tutur. Burada onlar 1915-ci ildə Türkiyə Osmanlı hökuməti tərəfindən ermənilərin cəbhəyənə ərazilərdən köçürülməsi haqqında qanunun qəbul edilməsindən sonra göstərilən Azərbaycan ərazilərində məskunlaşmış erməni qaçqınların sıralarına qarışırlar. Beləliklə, ümitsizlik halına salınmış, qəzab və nifrət içində çarşışan nəhəng erməni kütləsi "Daşnaksütun"un silahlı dəstələrinin və cəbhədən qaçmış minlərlə erməni əsgərinin başçılığı ilə bütün kin və acığını yerli, silahsız, dinc müsəlman əhalisinə yönəldərək, silahlı basqınlar, qətl və qarətlər törətməklə qısa müddət ərzində azərbaycanlı əhalinin bir hissəsini məhv etdi, qalanını isə doğma torpaqlarından didərgin saldı. Belə ki, 1917-ci ilin əvvəlindən başlayaraq 1918-ci il mart ayınadək, ermənilər yalnız İrəvan quberniyasında 197 Azərbaycan kəndini yer üzündən silmişlər. (4) Bu cəza əməliyyatları "Daşnaksütun"un həmin torpaqların azərbaycanlılardan təmizlənməsi və sonradan Cənubi Qafqaz ərazisinin Erməni dövlətliliyinin mərkəzinə çevrilməsi üzrə planlarının tərkib hissəsi idi. Məhz həmin dövrdə gələcək Erməni dövlətinin ərazi bünövrəsi qoyuldu. Lakin "dənizdən dənizə Böyük Ermənistan"ın taleyi şəhərlərdə, o cümlədən Bakıda həll olunurdu.

1918-ci il martın əvvəlində Bakı və Yelizavetpol (Gəncə) quberniyalarının əksər hissəsində hakimiyyət Azərbaycan cəmiyyətinin əsas siyasi qüvvəsinə çevrilmiş və müsəlman əhalisini birləşdirməyə nail olmuş "Müsavət" partiyasının əlində idi. (5) Lakin Bakının özündə vəziyyət daha mürəkkəb idi və təkhakimiyyətliyə can atan aparıcı siyasi qüvvələr ara-

sında münasibətlər getdikcə daha da kəskinləşirdi. 1917-ci ilin noyabrında, Rusiyada bolşevik çevrilişindən dərhal sonra, S.Şaumyanın başçılıq etdiyi və yalnız Leninin Xalq Komissarları Sovetinə tabe olan Bakı Soveti özünü şəhərdə yeganə hakimiyyət elan etmişdi. Bu qərara Bakının müxtəlif, o cümlədən, bolşeviklərin opponenti olan sol siyasi qüvvələr qarşı çıxmışdı. Lakin "Müsavət" partiyası və şəhərin yerli hakimiyyəti – azərbaycanlı hüquqşünas Fətəli Xan Xoyskinin rəhbərlik etdiyi və çoxmillətli Bakı cəmiyyətinin sağ qolunun təmsil olunduğu Bakı Duması bu məsələdə daha kəskin mövqe tuturdu.

"Müsavət"ın rəhbərliyi altında Azərbaycan milli qüvvələri bu zaman artıq Azərbaycana milli-ərazi muxtariyyətinin verilməsini tələb edirdi. Bu isə yalnız sinfi ideyaları təbliğ edən bolşeviklər üçün deyil, tamamilə fərqli geosiyasi maraqlardan çıxış edən "Daşnaksütun" liderləri üçün də qəbul edilməz idi. Sonuncular, erməni Stepan Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Fəhlə Deputatları Sovetində hakim mövqe tuturdular. Bu dövr "Daşnaksütun" erməni partiyası başda olmaqla, ultra-millətçi erməni qrupları və beynəlmilətçi bolşeviklər ayrı-ayrı məslək və məqsədlər uğrunda mübarizə aparsalar da, Azərbaycanın milli qüvvələrini nəyin bahasına olursa-olsun zərərsizləşdirmək niyyəti onları bir araya gətirdi.

1918-ci il martın 29-da (17) əlli nəfərə yaxın Azərbaycan hərbi qulluqçusunu tərkisilahl etməklə bolşeviklər və daşnaklar azərbaycanlıları cavab tədbirləri görməyə təhrik etdilər. Yaranmış qarşıdurmadan bəhanə kimi faydalanan birləşmiş silahlı qüvvələr – daşnak zabitlərinin başçılıq etdiyi, 70%-i erməni cəbhəçilərdən ibarət 6 minlik Bakı Sovetinin Qızıl Ordusu və "Daşnaksütun"un 3-4 minlik milli hissələri Bakının dinc azərbaycanlı əhalisinə qarşı əsl müharibəyə başladı. Nəticədə təkcə bir həftə ərzində 12 mindən artıq insan, əksəriyyətini dinc sakinlər, "fəhlə və minlərlə qadın, uşaq və silah tuta bilməyən yoxsullar" təşkil edən, əsas etibarilə, türk-müsəlman əhali vəhşicəsinə qətlə yetirildi. (6) Mart hadisələrinin 3

günü – martın 30-u axşamdan 2 aprelədək - şəhərdəki qırğın və talanlar xüsusilə kütləvi və irimiqyaslı xarakteri ilə fərqlənirdi.

Bakı menşeviklərinin qəzeti "Naş qolos" mart qırğınından sonra şəhərdəki vəziyyəti belə təsvir edirdi: "Hər tərəf meyitlərlə doludur – yanib kül olmuş, doğranmış, eybəcər hala salınmış... qalaq-qalaq və tək-tək, kişi, qadın və uşaq meyitləri. "Təzəpir" məscidi artilleriya atəşlərindən güclü ziyan çəkmişdir... İbadətgahın təhqir edilməsi geniş kütlələrin qəlbini ağrıdır, ancaq meyitlər onları daha çox həyəcanlandırır... Patrul 6-cı polis sahəsinin həyətində 600-ə yaxın əsir müsəlman qadın və uşaqları tapdı, onları azad etdi və şəhərin müsəlman hissəsinə qədər müşayiət etdi... Geniş kütlələr qəzəb və nifrətlə dolub-daşır, bu hissələr getdikcə qəzəbli intiqam hissəsinə çevrilir ki, onların qarşısını almaq elə də asan olmayacaq...". (7)

Elə həmin günlərdə Şamaxı şəhəri və onun ətraf kəndləri yandırılaraq böyük məşələ çevrilmişdi ... (8) Sonra növbə Quba, Kürdəmir, Lənkərana çatdı... Bütövlükdə, 1918-ci ilin mart-iyun aylarında bolşevik-daşnak dəstələri tərəfindən 30 minə yaxın dinc azərbaycanlı qətlə yetirilmiş, on minlərlə insan isə bu cəza əməliyyatları nəticəsində evlərini tərk etməyə məcbur olaraq öz ölkəsində qaçqın vəziyyətinə düşmüşdür. (9) Yüzlərlə kənd, ayrı-ayrı şəhərlərdə on minlərlə ev və bütöv müsəlman məhəllələri, azərbaycanlıların sosial-mədəni və mənəvi mərkəzlərini təcəssüm edən onlarla milli memarlıq abidəsi, məscidlər, müsəlmanlara məxsus olan məktəblər, xəstəxanalar, digər sənaye, mülki, ticarət obyektləri məhv edilmişdir.

Bütün bu hadisələrin arxasında bolşevik-erməni ittifaqının bütün regionlarda azərbaycanlıların sayını maksimum dərəcədə azaldaraq onları Qafqazda milli azlıq həddinə çatdırmaq və Azərbaycan torpaqlarını Rusiya, gələcək Ermənistan dövləti və qismən Gürcüstan arasında bölmək niyyəti dururdu. (10)

Beləliklə, əslində söhbət Azərbaycanı dünyanın siyasi xəritəsindən sil-

məkdən gədirdi və yalnız Azərbaycan milli qüvvələrinin fədakarlığı bu cinayətəkar planın reallaşmasına imkan vermədi. Bu məsələdə, 1918-ci ilin iyul-sentyabr aylarında Azərbaycan torpaqlarını azad edən və azərbaycanlı əhalini öz doğma yurdlarına qaytaran Qafqaz İslam Ordusunun - Türk-Azərbaycan silahlı qüvvələrinin rolu danılmazdır.

Diqqətəlayiqdir ki, bütün bu vaxt ərzində dünya mətbuatı var səsi ilə ermənilərin Cənubi Qafqaz müsəlmanları tərəfindən "qırılmasından" danışdı ki, bu da azərbaycanlılardan fərqli olaraq, "əzabkeş" erməni xalqı haqqında böyük məharətlə və bacarıqla əfsanələr uyduran ermənilərin öz xidməti sayəsində mümkün olmuşdu. Təsədüfi deyil ki, 1918-1919-cu illərdə Cənubi Qafqazda cərəyan edən hadisələrin canlı şahidi olmuş ingilis jurnalisti Skotland-Liddell erməniləri "dünyanın ən yaxşı təbliğatçıları" adlandırdı. (11)

1918-ci ilin faciəli hadisələri haqqında tam məlumata malik olan Azərbaycanın Ədliyyə naziri Xəlil bəy Xəsməmmədov dərin kədər hissi ilə qeyd edirdi ki, azərbaycanlılar "bütün Avropada geniş əks-səda doğurmağı, dünya güclülərinin kəndarlarını dağıtmağı və hətta, qəbul olunduğu kimi, Avropada özləri üçün, necə deyirlər, "yaxşı mətbuat" yaratmağı bacara bilmədiilər..." və bunun səbəbini o, azərbaycanlıların siyasətdə təcrübəsiz olması, "başqalarının, xüsusilə də onların bədxahlarının əl atdıqları üsullardan istifadə edə bilməməsi" ilə izah edirdi. (12)

Lakin Azərbaycan hökuməti həqiqətin beynəlxalq, ilk növbədə, Qərb ictimaiyyətinə çatdırılmasında o qədər də "bacarıqsız" olmadığını tezliklə sübut etdi.

Tiflisdən Gəncəyə köçən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti 1918-ci il iyulun ortalarında, fəaliyyətə başlanmasından düz ay yarım sonra respublikada baş verən hadisələrə, o cümlədən dinc azərbaycanlı əhaliyə qarşı törədilən zorakılıq faktlarına münasibət bildirməyi zəruri saydı. Xarici İşlər Naziri Məmməd Həsən Hacınskinin məruzəsini dinləyən

Azərbaycan Hökuməti "Avropa müharibəsi başladığı vaxtdan bütün Cənubi Qafqaz hüdüdlərində müsəlmanlara və onların əmlakına qarşı törədilmiş zorakılıq hallarının təhqiq olunması üçün" Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının (FTK) yaradılması haqqında 1918-ci il 15 iyul tarixində qərar qəbul etdi. Məruzədə xüsusi olaraq qeyd edilirdi ki, bu Komissiyanın yaradılmasına dərhal başlamaq lazımdır, "çünki, bu gün, hadisələrin isti izi ilə asanlıqla müəyyən edilməsi mümkün olan bir çox işləri - şəxslərin dindirilməsi, fotoşəkillərin çəkilməsi və digər aşyayə-dəlillərin əldə edilməsi - sonradan görmək çətinləşəcəkdir, hətta ola bilsin ki, qətiyyən mümkün olmayacaqdır". Həmçinin qeyd olunurdu ki, Komissiyanın işinin nəticələri Avropanın əsas dillərində (rus, fransız, alman, və təbii ki, türk dillərində) elan edilməli və geniş yayılmalıdır. FTK-nin sədri vəzifəsinə tanınmış Azərbaycan hüquqşünası Ələkbər bəy Xasmməmmədov təyin edildi. 7 nəfərlik tərkibdə təsis edilmiş FTK-nin işinə təcridən Bakı və Gəncə şəhərlərinin istintaq-prokurorluq və məhkəmə orqanlarının digər nümayəndələri cəlb olundu. FTK-nin tərkibi çoxmillətli olmaqla, əsasən polyak, rus, alman, Litva tatan və Rusiya universitetlərinin məzunları olan azərbaycanlılardan - peşəkar hüquqşünaslardan ibarət idi. Komissiya 1,5 il ərzində - 1918-ci ilin avqustundan 1919-cu ilin noyabrınadək - erməni millətçiləri tərəfindən müsəlman əhəlisinin kütləvi surətdə məhv edilməsini və ona külli miqdarda maddi ziyanın vurulmasını əks etdirən böyük həcmdə kompleks materialların toplanmasına müvəffəq oldu. FTK tərəfindən toplanmış istintaq materialları 36 cild və 3500 vərəq təşkil etməklə, Bakı, Şamaxı, Quba, Nuxa şəhərlərində, Bakı və Gəncənin ətraf ərazilərində, habelə Şamaxı, Quba, Cavad, Nuxa, Göyçay, Ərəş, Lənkəran qəzalarında, Qarabağda, Zəngəzurda və Azərbaycanın digər rayonlarında ermənilərin törətdikləri dəhşətli cinayətləri sübut edirdi. (13)

FTK-nin fəaliyyətinin nəticələrinə görə dinc sakinlərə qarşı törədilmiş müxtəlif cinayətlərdə təqsirli bilinən 194 şəxs barədə cinayət işlərinin

qaldırılması haqqında 128 məruzə və qərar layihəsi hazırlanmışdı. 1919-cu il avqustun ortalarında Bakı və Şamaxı istintaq işləri üzrə, əsasən Bakıda erməni millətindən olan 24, Şamaxıda isə 100-ə yaxın şəxs həbs edilmişdi. Azərbaycanlılara divan tutulmasında təqsirli bilinən bəzi şəxslər isə o vaxtadək artıq Azərbaycanın hüdüdlərini tərk edə bilmişdilər. (14)

Lakin, 1920-ci ilin əvvəlində baş verən və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti üçün əlamətdar olan bir mühüm siyasi hadisə FTK-nin başladığı işə öz düzəlişini etdi. Yanvarın 11-də Müttəfiq Dövlətlərin Ali Şurası Azərbaycanın müstəqilliyinin de-facto tanınması haqqında yekdil qərar verdi. Bu tarixi hadisə ilə əlaqədar 1920-ci il fevralın 9-da Azərbaycan Parlamenti "Əhaliyə bəxş edilən imtiyazlar haqqında" qanun qəbul etdi. Bu amnistiya qanununa müvafiq olaraq, milli ədavət zəminində cinayət törətmiş bütün şəxslər təqib və cəzadan azad olundu, "Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının icraatında olan" bütün cinayət işlərinə isə həmişəlik xitam verildi. (15)

Lakin, Komissiya üzvlərinin son dərəcə fədakar əməyi və daqiq işi nəticəsində məsuliyyətə cəlb olunmuş əzsaylı cinayətkarların azad olunmasına baxmayaraq, FTK-nin fəaliyyətinin əhəmiyyəti, şübhəsiz ki, təhqiqatçı qərcivələrlə məhdudlaşmırdı. Ən əvvəl, erməni vəhşiliklərinin acısını yaşamış respublika əhəli üçün FTK-nin işinin mənəvi-psixoloji əhəmiyyəti olduqca böyük idi. Komissiyanın özünün mövcudluğu və onun üzvlərinin cəmiyyətin müxtəlif təbəqələri ilə, sadəcə azərbaycanlılarla təmasda olması xalqın haqq-ədalətin bərpa edilməsinə inamını qaytarmış, onun yegana qanuni hakimiyyət olan Azərbaycan Hökumətinə etimadını möhkəmlətməmişdi.

Müəyyən səbəblərdən Azərbaycan Hökumətinin Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının fəaliyyətinin nəticələrini müxtəlif Avropa dillərində və türk dilində dərc etməmək və yaymaq niyyəti baş tutmasa da, Paris Sülh Konfransına yollanan Azərbaycan nümayəndə heyəti Bakı şəhərində,

habelə Şamaxı, Göyçay, Cavad qəzalarında ermənilərin müsəlman əhəliyə qarşı törətdikləri zorakılıqları təhqiq edən FTK materialları ilə təmin edilmişdi. 6 cild və 95 fotosəkildən ibarət olan bu materialların surətləri böyük dövlətlərin başçılarına və beynəlxalq təşkilatlara təqdim olunmuşdu. 1919-cu ilin mayında Parisə - Azərbaycan nümayəndə heyətinin sərəncamına əsasən komissiya tərəfindən hazırlanmış əlavə material, 95 fotosəkil və 80-ə yaxın diapozitiv göndərilmişdi. (16)

Lakin, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varlığına son qoyan 1920-ci il 28 aprel çevrilişindən və Qızıl Ordunun köməyi ilə Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulmasından sonra, milli hakimiyyəti əvəz edən yeni siyasi qüvvələr 1918-ci ilin faciəli hadisələrinə münasibəti köklü surətdə dəyişdi. Neçə onilliklər ərzində sovet tarixşünaslığında bu hadisələr guya müsəvatçı və daşnakların təhriki ilə baş vermiş vətəndaş müharibəsi kimi təqdim olunmuşdur. "Məxfi" qrifi altında saxlanılan FTK-nın sənədləri isə, uzun illər, onsuz da onları obyektiv qiymətləndirmək imkanından məhrum olan tədqiqatçılar üçün əlçatmaz olmuşdur. Yalnız XX əsrin 80-ci illərinin sonlarında, keçmiş SSRİ-də yenidənqurmaın başlanması ilə əlaqədar olaraq əvvəllər qapalı olan arxiv fondlarından istifadə etmək imkanı yarandı; Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının materialları, bütövlükdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixinə dair sənədlər mütəxəssislərin və alimlərin ixtiyarına verildi.

Dövlət orqanları tərəfindən toplanan və saxlanılan FTK-nın materialları rəsmi sənədlər olmaqla istər öz dövründə, istərsə də bu gün xüsusi əhəmiyyətə malikdirlər. Müxtəlif siyasi və milli partiyaların bayraqları altında çıxış edən erməni təşkilatlarının müsəlman əhalisinin, əsasən azərbaycanlıların kütləvi surətdə məhv edilməsinə, onların öz əzəli torpaqlarından qovulmasına və sonradan bu torpaqların işğalına yönələn düşünülmüş siyasətinin əsl mahiyyətini ifşa edən bu çoxcildli sənədlər elmi-mənəşünaslıq, tarixi-siyasi və diplomatik baxımdan son dərəcə

qiymətli sayılırlar. Erməni təcavüzünün yeni mərhələsi olan Dağlıq Qarabağ, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin başlanması ilə bu sənədlərin aktuallığı yenidən böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Ötən illər ərzində FTK-nın sənədlərinin çox kiçik bir hissəsinin daxil olduğu bir neçə sənədlər toplusu nəşr olunmuşdur; 1918-ci il hadisələri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixinə, 1917-1920-ci illər milli hərəkata, erməni-müsəlman münasibətlərinə dair müxtəlif məsələləri tədqiq edən müəllif və mütəxəssislərin araşdırma obyektinə çevrilmiş və bu zaman Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının materiallarından da bu və ya digər səviyyədə istifadə olunmuşdur.

2009-2013-ci illərdə isə bu sənədlərin müəllifi tərəfindən Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının Bakı və ətraf kəndləri, habelə Quba və Şamaxı qəzalarını əhatə edən sənədlər topluları tam həcmdə, həmin hadisələrə dair elmi-tarixi öçerklər, müfəssəl məlumat-informasiya aparatı və xüsusi məzmunlu xəritələr əlavə edilməklə, nəşr olunmuşdur. (17) Çap olunmuş toplular Azərbaycan arxivlərində saxlanılan FTK-nın sənədlərinin 80%-ini təşkil edir. Təəssüflə qeyd olunmalıdır ki, komissiyanın heç də bütün sənədləri, o cümlədən bəzi qəzalar üzrə istintaq işləri (FTK-nın üzvlərinin məruzələri istisna olmaqla) respublikanın arxiv fondlarında qalmamışdır.

Lakin, Komissiya üzvləri tərəfindən dəfələrlə xatırlanan foto-materiallar bu baxımdan ayrıca bir mövzu təşkil edir. Belə ki, sənədlərdən gördüyü kimi, FTK üzvləri Bakıda və regionlarda işləyərkən erməni hərbi birləşmələri tərəfindən dağıdılmış bir çox tikililərə, o cümlədən Bakıdakı "İsmailiyə" və d. binalara, Şamaxı, Quba və Kürdəmirdə müsəlmanlara məxsus evlərə, dükanlara və digər obyektlərə baxışlar keçirmiş və müvafiq sənədlər tərtib etməklə yanaşı onların foto-çəkilişlərini aparmış və bu çəkilişləri də protokollaşdırmışlar. Yuxarıda artıq qeyd edildiyi kimi, 1919-cu ildə FTK tərəfindən hazırlanmış 95 fotosəkil və 80-ə qədər diapozitiv Fransaya - Paris sülh Konfransındakı Azərbaycan nümayəndə

heyətinə göndərilmişdir. Təəssüf ki, ötən 90 ildən artıq müddət ərzində respublikada bu şəkillərin heç birini aşkar etmək mümkün olmamışdır.

2007-ci ildən başlayaraq, Komissiyanın materialları üzərində işləyən müəllif Avropadakı həmkarlarının və dostlarının vasitəsi ilə 1918-ci ilin noyabrında FTK üzvləri və ayrı-ayrı insanlar tərəfindən çəkilmiş və Bakıdakı faciəli mart hadisələrini əks etdirən şəkillərin axtarışı ilə məşğul olmuşdur. 1933-cü ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin lideri Məmməd Əmin Rəsulzadə 3 belə fotosəkil təsvir edərək bu mövzuda iranlı, polyak, gürcü və almanlar tərəfindən çəkilmiş onlarla fotosəkillərin mövcud olduğunu yazırdı. (18) Maraqlıdır ki, həmin şəkillərin eyni təsviri Bakıda FTK tərəfindən dindirilmiş Kazım Axundovun ifadəsində də (19) verilmişdir.

2008-ci ildə Hollandiyada Leyden Universitetinin professoru, Beynəlxalq Sosial Tarix İnstitutunun (BSTİ-Amsterdam) Yaxın Şərq və Mərkəzi Asiya Departamentinin rəhbəri prof. Turac Atabəki bir iranlının şəxsi kolleksiyasında Bakıda mart hadisələri zamanı İran Konsulluğu tərəfindən çəkilmiş nadir fotosəkiləyi aşkar etmişdir. 1918-ci il Bakıda mart hadisələrindən sonra, konsulluq qətlə yetirilmiş müsəlmanların cəsədlərinin şəhərin küçə və həyətlərindən toplanması və dəfn edilməsi məqsədilə xüsusi komissiya yaratmışdı və görünür ki, eyni zamanda, foto-şəkillər də çəkilmişdir. Sonralar, Bakıda müsəlmanlara qarşı törədilmiş cinayətlərin sübutu olan bu şəkillər mətbəə üsulu ilə "poçt-kart" şəklində çap olunaraq İranda və başqa ölkələrdə geniş yayılmışdır. Prof. T.Atabəkinin aşkar etdiyi şəkildə İranın Bakıdakı konsulu Məhəmməd Said-ol-Vəzara-Marağeyi və konsulluğun katibi qırğınlar dayandırıldıqdan sonra, Bakı həyətlərindən birində cəsədlərin yanında təsvir olunur. Şəkildə fars və fransız dillərində belə bir yazı vardır: "Bakıda müsəlman əhalisinin məhv edilməsi və onların cəsədləri yanında dayanan İran konsulu".

Lütf edib, bu şəkil bizə təqdim etməklə, hörmətli dostumuz və həm-

karımız T. Atabəki Bakıda baş vermiş mart hadisələrinə dair Azərbaycanda olan cüzi təsviri materialları zənginləşdirmişdir. Lakin FTK-nın şəkillərinin taleyi hələ də naməlum olaraq qalırdı. Və budur, 2011-ci ilin sonunda Amsterdamdan xoş xəbər gəldi: şəkillər tapılmışdır!

Uzun illər ərzində axtardığımız fotosənədlərin surətləri uzaq Amerikada, tarixi şəkilləri və sənədləri toplayan şəxsin kolleksiyasında saxlanılmışdır.

Müəllif sənədlərin tapılması və Beynəlxalq Sosial Tarix İnstitutu tərəfindən əldə olunmasında göstərdiyi səylərə görə professor Turac Atabəkiyə öz dərin minnətdarlığını bildirir. Müəllif, eyni zamanda, erməni təcavüzünün qurbanı olmuş on minlərlə azərbaycanlının humanitar faciəsindən bəhs edən bu qiymətli foto-dəlillərin surətlərinin bundan sonra çoxmilyonlu arxiv fondlarına malik olan Avropanın ən qocaman və unikal Beynəlxalq Sosial Tarix İnstitutunun fondlarında da saxlanılacağından məmnunluğunu bildirir.

Müəllif, son dərəcə ağır və çətin şəraitə baxmayaraq, Azərbaycan haqqında həqiqətlərin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasında misilsiz xidmətləri olmuş böyük Azərbaycanlı, görkəmli ictimai-siyasi dövlət xadimi, siyasətçi, jurnalist və diplomat, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Paris Sülh Konfransındakı nümayəndə heyətinin rəhbəri Əlimərdan bəy Topçubaşovun xatirəsini yad etməyi özünə borc bilir. Məhz onun fədakarlığı sayəsində FTK-nın sənədləri bir çox xarici dövlətlərin başçılarına və nümayəndə heyətlərinə təqdim olunmuş, qorunub saxlanmış və bəlkə də buna görə uzaq Amerikada aşkar olunmuşdur. Sözü gedən fotolarla birlikdə Azərbaycan arxivlərində saxlanılmayan FTK-nın bəzi yazılı materiallarının bir qisminin xaricdə tapılması da bunu bir daha təsdiq edir.

Müəllif 1918-ci il hadisələri haqqında həqiqəti uzaqqörənliyi, həmçinin vicdanlı, peşəkar və səbirli əməyi ilə sənədlərdə əbədiləşdirən və bu günümüzdə çatdıran şəxslərin adlarının hörmətlə anılmasını özünə borc bilir: AXC-nin dövlət xadimləri – Fətəli Xan Xoyski, Məmməd Həsən Ha-

cınski, Xəlil bəy Xasməmmədov, FTK-nın sədri və üzvləri – Ələkbər bəy Xasməmmədov, Andrey Fomiç Novatski, Nikolay Mixayloviç Mixaylov, Aleksandr Yevgenyeviç Kluge, Məmməd Xan Təkinski, İsmayıl bəy Şahmalıyev, Aley Adamoviç Aleksandroviç (Litovski), Çeslav Boleslavoviç Klossovski, V.V.Qudvillo, Abbas bəy Hacı İrzayev və texniki heyət. Bu insanların çoxunun taleyi faciəli olmuşdur: 1920-ci ilin iyununda Tiflisdə erməni terrorçunun hücumu zamanı F.X.Xoyski amansızcasına qətlə yetirilmiş, X.b.Xasməmmədov isə ağır yaralanmışdır, M.H.Hacınski və Ə.b.Xasməmmədov Sovet hakimiyyəti tərəfindən işgəncə verilməklə güllələnmiş, N.M.Mixaylov 1920-ci ildə Gəncə üsyanı zamanı öz mənzilində naqafil güllədən həlak olmuş, A.Y.Kluge 1918-ci ilin dağıdıcı hadisələrindən az sonra tüğyan edən epidemiya zamanı yolxucu xəstəlikdən vəfat etmiş, Məmməd Xan Təkinski və İsmayıl bəy Şahmalıyev 1938-ci il Stalin repressiyalarının qurbanı olmuşlar. 1920-ci illərin əvvəlində yeni hakimiyyətlə əməkdaşlıq edən FTK-nın digər üzvlərinin sonrakı taleyi hələlik məlum deyildir. Lakin onların adları FTK-nın sənədlərində əbədi olaraq qalmışdır.

Aşkar olunmuş fotomateriallarda onların kimə ünvanlandığı qeyd olunmayıb, lakin şəkillərin arxasındakı yazılardan məlum olur ki, onlar Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü A.Aleksandroviç tərəfindən göndərilmişdir. Bununla yanaşı, hər bir şəkil çəkilişdə iştirak etmiş FTK-nın üzvü və fotoqrafın imzaları və FTK-nın möhürü ilə təsdiq olunub. Bütün bu atributlar sübut edir ki, aşkar olunmuş şəkillər Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyi tərəfindən Paris Sülh Konfransında iştirak edən Azər-

baycan nümayəndə heyətinə göndərilmiş məhz həmin FTK sənədləridir. Şəkillərin eyniliyi FTK-nın çəkilişlərin qeyd olunduğu sənədləri ilə də təsdiq edilir.

Şəkil arxası yazılardan aydın olur ki, A.Aleksandroviç şəkilləri şərti olaraq dörd seriyaya bölüb. "Erməni vəhşilikləri" adı altında qeyd olunmuş birinci seriya komissiya tərəfindən toplanmış və Bakıda mart hadisələrinin qurbanlarının əks olunduğu şəkillərdən ibarətdir. Digər – "Bakı", "Şamaxı" və "Kürdəmir" seriyalarına Komissiya üzvləri tərəfindən çəkilmiş şəkillər daxildir. Daha bir şəkil – ermənilər tərəfindən şikəst edilmiş 18 yaşlı qadının şəkli FTK-nın Cavad qəzası üzrə sənədlərinə əlavə olunub. Odur ki, bu kitab-albom tərtib edildiyi zaman Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının həmin şəkillərin çəkilməsi faktını təsdiq edən sənədlərin də kitaba daxil edilməsini məqsəduyğun hesab etdik. Bu nəşrə, həmçinin Bakıda, Şamaxı şəhəri və Şamaxı qəzasında, Göyçay qəzasının kəndləri, o cümlədən Kürdəmir qəsəbəsində və Cavad qəzasında baş vermiş faciəli hadisələrindən ətraflı bəhs edən FTK-nın dörd məruzəsi daxil edilmişdir. Həmin hadisələr FTK-nın üzvləri tərəfindən çəkilmiş şəkillərdə öz əksini tapmışdır. Albomda 2008-ci ildə professor T.Atabəki tərəfindən Hollandiyada aşkar olunmuş fotoşəkil də yer almışdır.

Sonda, bu kitab-albomun ərsəyə gəlməsində dəstək və yardımını əsirgəməyən hər kəsə, eyni zamanda FTK-nın materiallarının axtarışında iştirak edən xaricdəki bütün dostlarıma və həmkarlarıma səmimi minnətdarlığımı bildirirəm.

Hörmətli oxucu,

Bu gün sənin, ilk dəfə olaraq, 90 ildən artıq bir müddətdən sonra Vətənə qayıdan nadir və qiymətli fotosəkillərlə tanış olmaq imkanın vardır. Bu şəkillərə diqqətlə bax. Onlar erməni millətçiliyinin əsl simasını əyani olaraq nümayiş etdirir:

Vəhşicəsinə, amansızlıqla qətlə yetirilmiş dinc insanlar. Öldürülmüş, yandırılmış, baş dəriləri soyulmuş kişi, qadın, qoca və uşaq cəsədləri. Onların hamısı azərbaycanlı idilər!

Yandırılmış, dağıdılmış və talan edilmiş memarlıq abidələri, məscidlər, şəhər yaşayış məhəllələri, kəndlər, məktəblər, dükənlər, malikanələr, evlər. Bunlar hamısı azərbaycanlılara məxsus idi!

Və bütün bu ağlasığmaz cinayətlər, özünün ən qədim və ən mədəni xalq olduğu barədə durmadan əfsanələr uyduran bir millətin nümayəndələri tərəfindən törədilmişdir.

Gördüklərinə qiymət verməyi öz ixtiyarına buraxıram və bu kitabın ilk səhifəsindəki epiqrafın sonuncu cümləsini bir daha xatırladıram: "Fakt göz qabağındadır. Kim istəyir, yoxlaya bilər".

Solmaz Rüstəмова-Tohidi,

tarix elmləri doktoru, professor,
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
akademik Z.M.Bünyadov adına
Şərqsünaslıq İnstitutunun aparıcı elmi işçisi

Mənbələr:

1. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской Империи. – СПб., 1852, с. 635-638.
2. Tadeusz Swietochowski. Russia and Azerbaijan: A Borderland in Transition. Columbia University Press, 1995., p. 40.
3. Kazem-Zadeh F. Struggle for Transcaucasia (1917-1921). New-York, 1951, p.29.
4. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivı, fond 28, siy. 1, iş. 185, v. 7. (Bundan sonra: AR DA ...)
5. Вах.: Шаумян С.Г.Сейilmiş əsərləri, Bakı, 1978, s.309.; Патгаузер Я. Революция и гражданская война в Баку. 1917-1918. Баку, 1927, s. 71.
6. AR DA, f. 894, siy. 10, iş. 148, v. 30.
7. «Наш голос» qəzeti, Bakı, 24 mart 1918-ci il, № 59.
8. Вах: Рустамова-Тогида Солмаз. Шемаха. Март-Июль 1918 г. Азербайджанские погромы в документах. Т. I, Т. II. Баку, 2013.
9. Балаев А. Февральская революция и национальные окраины. Мартовские события 1918 года в Азербайджане, Москва, 2008, s. 47.
10. Yenə orada, s. 41-42.
11. AR DA, f. 894, siy. 1, iş. 95, v. 8.
12. "Azərbaycan" qəzeti, 8 dekabr 1918-ci il.
13. AR DA, f.100, siy.2, iş. 791, v.132-133.
14. Yenə orada, v.126-127.
15. AR DA, f.895, siy.3, iş. 301, v.16-17.
16. AR DA, f.100, siy.2, iş. 791, v. 77-78.
17. Рустамова-Тогида Солмаз. Март 1918 г. Баку. Азербайджанские погромы в документах. Баку, 2009; Куба. Апрель-Май 1918 г. Мусульманские погромы в документах. Баку, 2010; Шемаха. Март-Июль 1918 г. Азербайджанские погромы в документах. Том I и II, Баку, 2013.
18. "İstiqlal" qəzeti, Münhen, 1 aprel 1933, № 31.
19. Рустамова-Тогида Солмаз. Март 1918 г. Баку, ... s.82.

N-77

1918

**AZƏRBAYCAN HÖKUMƏTİNİN
FÖVQƏLADƏ TƏHQİQAT KOMİSSİYASININ
YARADILMASI HAQQINDA QƏRARLARI**

HÖKUMƏTƏ MƏRUZƏ

Artıq dörd aydır ki, Azərbaycan ərazisinin müxtəlif bölgələri quldur dəstələri tərəfindən dağıdılır, bolşevik adı altında məsuliyyətsiz erməni hərbi hissələri və başqaları mülki müsəlman əhalisinin həyatı və əmlakına qarşı eşidilməmiş vəhşiliklər törədirlər. Eyni zamanda həmin quldur dəstələrinin təşkilatçıları tərəfindən göndərilən yanlış məlumatlar əsasında Avropa ölkələrində ictimai fikir tamamilə əks istiqamətə yönəldilir. Ümumdövlət maraqları, əhalinin zərərçəkən qruplarının mənəfeyi hökmən elə bir təşkilatın yaradılması zərurətini irəli sürür ki, o, aşağıdakılarla məşğul olsun: 1. bütün zorakılıq hadisələrinin dəqiq qeydiyyatının aparılması; 2. həmin zorakılıqların törədildiyi şəraitin müəyyən edilməsi; 3. müqəssirlərin aşkar olunması və onların vurduqları zərərin ümumi miqdarının müəyyən-ləşdirilməsi;

Bu təşkilat Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası xarakteri daşmalıdır, habelə bu Komissiyanın işinin nəticələri Avropanın əsas dillərində (rus, fransız, alman, və, təbii ki, türk dillərində) elan edilməli və geniş yayılmalıdır.

Bu Komissiyanın təşkilinə yubanmadan başlamaq lazımdır, çünki, bu gün, hadisələrin isti izi ilə asanlıqla müəyyən edilməsi mümkün olan bir çox işləri - şəxslərin dindirilməsi, fotoşəkillərin çəkilməsi və digər əşya-yi-dəlillərin əldə edilməsi – sonradan görmək çətinləşəcəkdir, hətta ola bilər ki, qətiyyənlə mümkün olmayacaqdır.

Əgər hökumət bu təkliflə razılaşırsa, onda mən xahiş edərdim ki, həmin Komissiyanın yaradılması Nazirlərdən birinə həvalə edilsin və Komissiyanın xərcləri üçün müvəqqəti olaraq 50 000 rubl pul ayrılınsın.

Xarici İşlər Naziri M. Hacınski
Yelizavetpol. 15 iyul 1918-ci il

**Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi,
fond 1061, siyahı 1, iş 105, vərəq 1**

**Azərbaycan Respublikası Hökumətinin
qərarlar jurnalından
ÇIXARIŞ**

15 iyul 1918-ci il

Dinlənildi: Müsəlmanlara və onların əmlaklarına qarşı törədilmiş zorakılıq hallarının təhqiq olunması üçün Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının təşkil edilməsi haqqında Xarici İşlər Nazirinin məruzəsi.

Qərara alındı: Xarici İşlər Nazirinin məruzəsi bəyənilsən və ona tapşırılsın ki, Avropa müharibəsi başladığı vaxtdan bütün Cənubi Qafqaz hüddətlərində müsəlmanlara və onların əmlakına qarşı törədilmiş zorakılıq hallarının təhqiq olunması üçün Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasını təşkil etsin.

AR DA, f. 1061, s. 1, iş 95, v. 2

QƏRAR

31 avqust 1918-ci il, Gəncə şəhəri.

Hökumətin 15 iyul 1918-ci il tarixli Qərarının icra olunması üçün sədr – andlı iclasçı Ələkbər bəy Xasməmmədovdan və aşağıdakı üzvlərdən ibarət olan tərkibdə Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası yaradılsın: Gəncə Dairə Məhkəməsinin üzvləri İsmayıl bəy Şahmalıyev və Andrey Fomiç Novatski, həmin dairə məhkəməsinin prokurorunun müavini Nəsrəddin bəy Səfikürdski, Gəncə Köçürmə İdarəsinin üzvü Nikolay Mixayloviç Mixaylov, Barışdırıcı hakimlər qurultayının keçmiş sədri, həqiqi mülki müşavir V.V. Qudvillo və müəllim Məmməd Cavad Axundzadə. Gündəlik maaş təyin edilsin: Komissiya sədrinə – 60 rubl məbləğində, dövlət xidmətində olan komissiya üzvlərinə gündəlik 40 rubl, qalanlarına isə 50 rubl məbləğində. Səfərlər üzrə xərclər həqiqi qiyməti üzrə ödənilsin. Komissiyaya katib, ekspertlər və ehtiyac olan digər şəxsləri dəvət etmək imkanı verilsin.

Xarici İşlər Naziri əvəzinə F.Xoyski
Komissiyanın sədri: Ə.Xasməmmədov (imza).

AR DA, f. 1061, s. 1, iş 105, v. 2

1918

BAKIDA ERMƏNİ VƏHŞİLİKLƏRİ

Bakıda erməni vəhşilikləri.

Bakıda erməni vəhşilikləri.

Bakıda erməni vəhşilikləri.

Bakıda erməni vəhşilikləri.

Bakıda erməni vahşilikləri.

Bakıda erməni vəhşilikləri.

Bakıda erməni vəhşilikləri.

کشتن مسلمانان بنا دگو برد آمدن قونسول ایران سرعش آنها

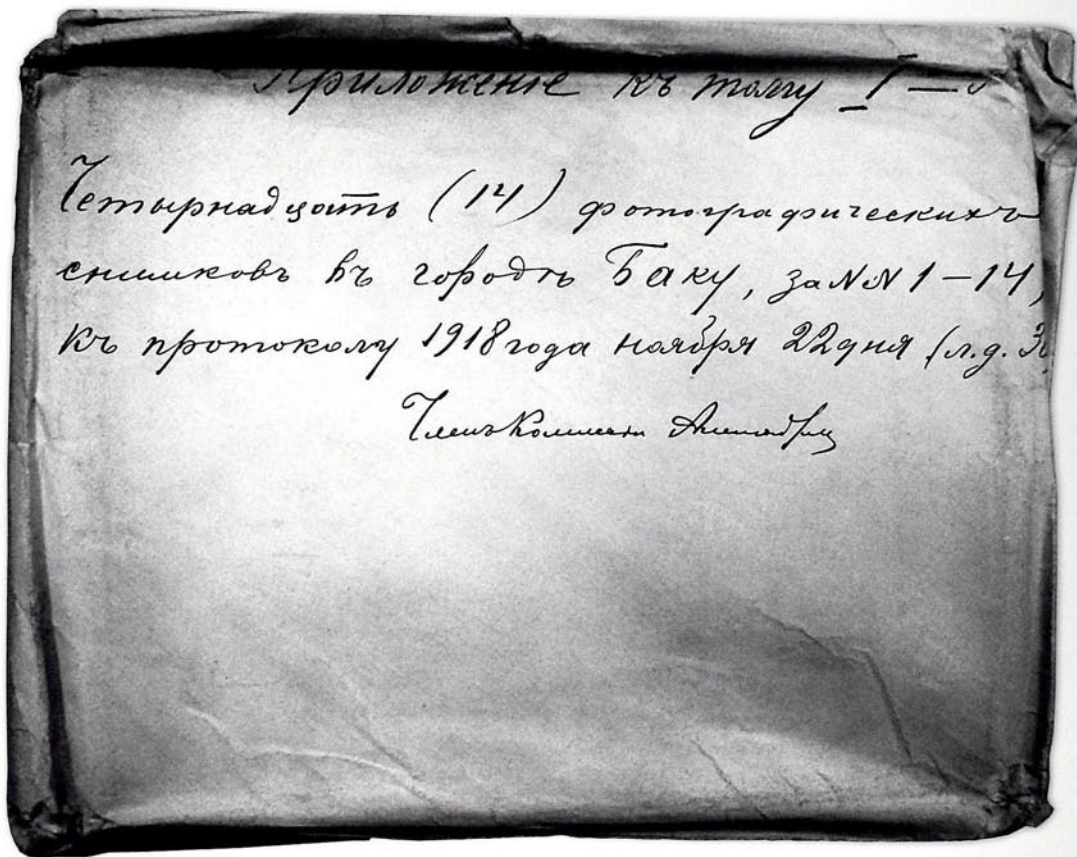
Les musulmans assassinés à Bacou et le consul
qui vient voir leurs cadavres.

Bakı şəhərində müsəlmanların qətlə yetirilməsi və cəsədlərin yanında dayanan İran konsulu.

1918

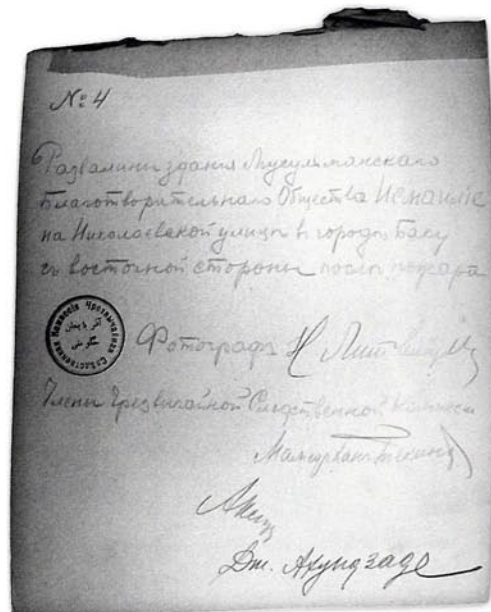

BAKI

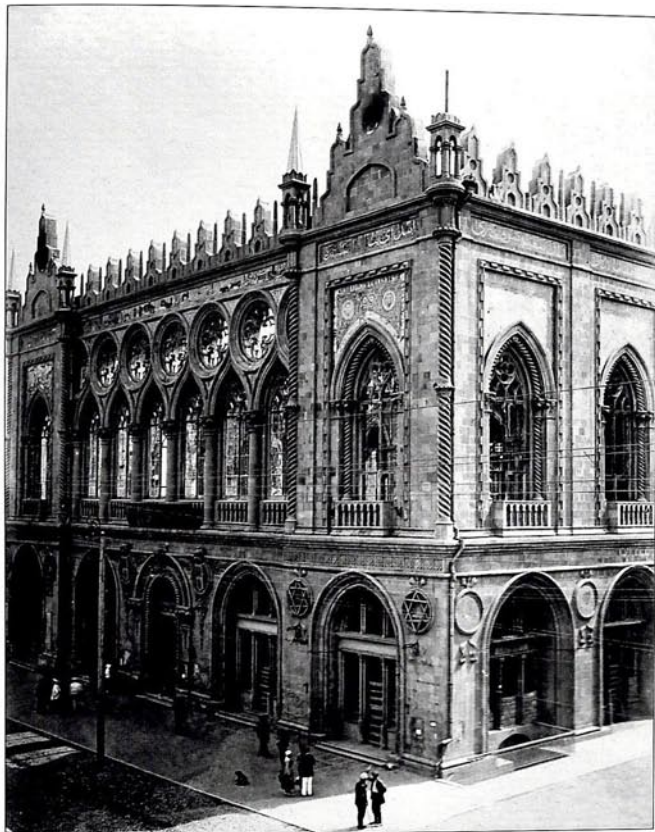

**Aleksandroviç tərəfindən
şəkillərə əlavə edilmiş yazı:**

I cildə əlavə –
 Bakıda çəkilmiş on dörd (14) fotosəkil,
 1-14 nömrəli. 22 noyabr 1918-ci il
 tarixli protokola
 Komissiyanın üzvü Aleksandroviç

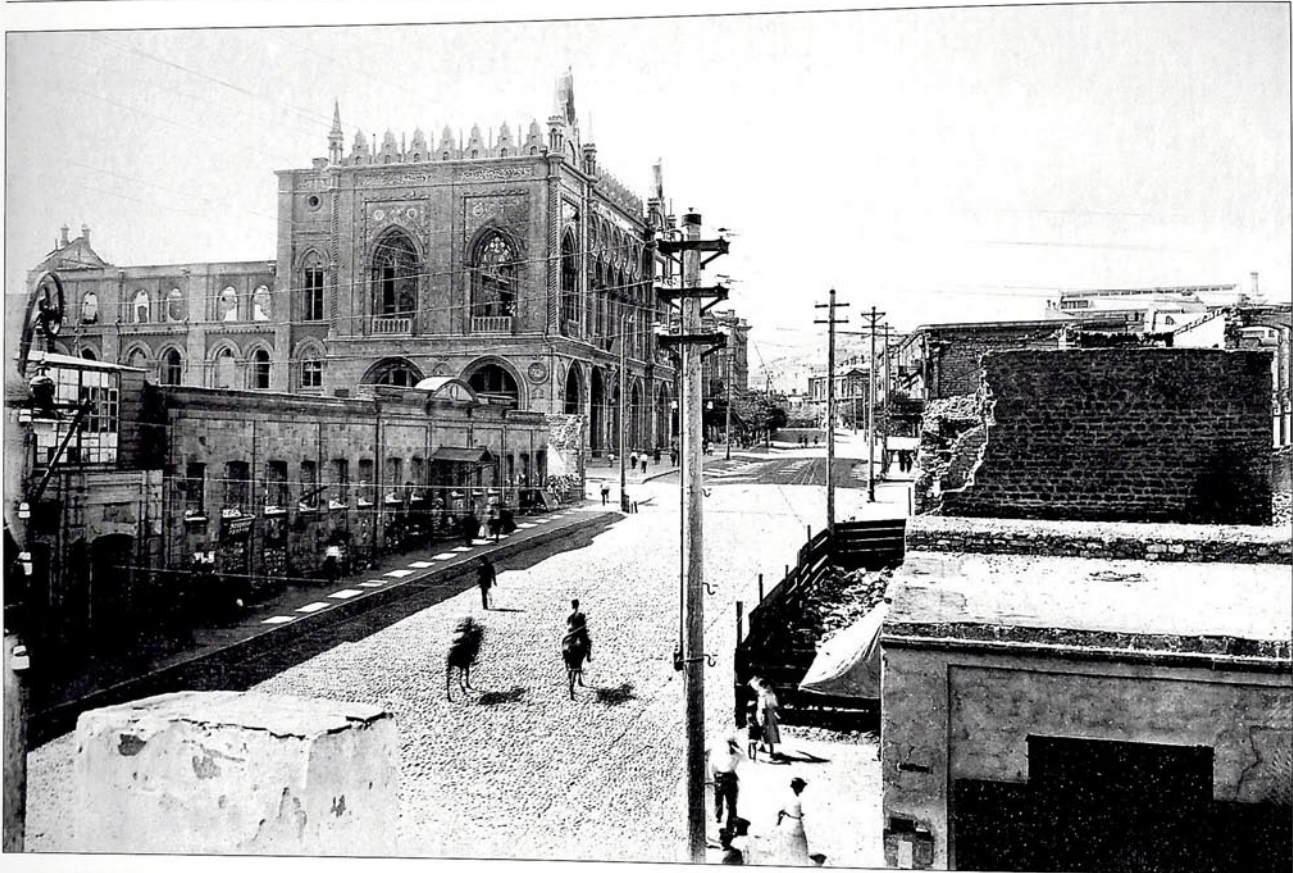
Bakı şəhərində Nikolayevskaya küçəsində "İsmailiyyə" Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin binasının yangından sonra dağıntılarının şərq tərəfdən görünüşü.

Bakı şəhərində Nikolayevskaya küçəsində "İsmailiyyə" Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin binasının yanğından sonra qərb tərəfdən görünüşü.

Bakı şəhərində Nikolayevskaya küçəsində "İsmailiyyə" Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin binasının yanğından sonra daxili görünüşü.

Bakı şəhərində Nikolayevskaya küçəsinin dağıntılarının görünüşü.

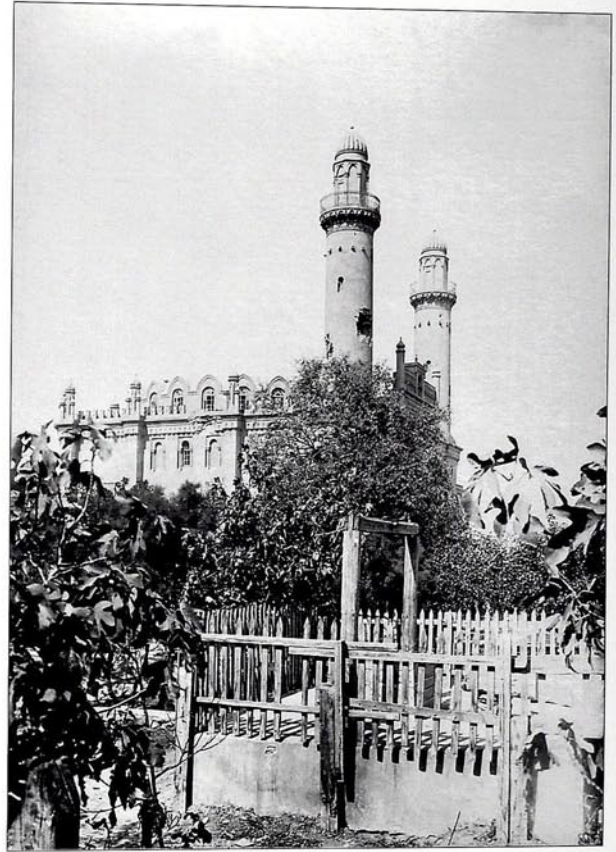
Bakı şəhərində Nikolayevskaya küçəsində "Kaspi" qəzeti redaksiyasının binasının dağıntıları.

Bakı şəhərində Nikolayevskaya küçəsində "Kaspi" qəzeti redaksiyası binasının yanğından sonra daxili görünüşü.

Bakı şəhərində Təzəpir məscidinin top mərmilərindən dağıdılmış binasının cənub tərəfdən görünüşü.

Bakı şəhərində Təzəpir məscidinin top mərmilərindən dağıdılmış binasının şərq tərəfdən görünüşü.

Bakı şəhərində Şah məscidinin top mərmlərindən dağıdılmış minarəsinin şərq tərəfdən görünüşü.

№ 14.

Минареть Шахской мечети с восточной
 стороны поврежденной артиллерийскими
 снарядами в городе Баку.

Фотограф Л. Литвинцев
 Мин. культуры (инженер-каменщик)
 Мамедов
 Мамедов
 Д. А. Мамедов

Şəklın arxasındakı yazı: N 14.
 Bakı şəhərində Şah məscidinin top
 mərmilərindən dağıdılmış minarasinin
 şərq tərəfdən görünüşü.
 Fotoqraf: Litvinsev (imza)
 Fəvqəladə Təhqiqat Komissiyasının
 üzvləri: Məmməd Xan Təkinski,
 A.Kluge, C.Axundzadə (imzalar)
 Möhür: Azərbaycan hökuməti.
 Fəvqəladə Təhqiqat Komissiyası.

Bakı şəhərində Bazarnaya küçəsində yalnız müsəlmanların qaldığı keçmiş "İsgəndəriyyə" mehmanxanasının dağıntıları.

№ 9.

Развалины здания бывшей гостиницы
Кикендерие на Базарной улице в городе Баку
после пожара

Фотограф. Н. Динияев
Мем. Гусейнова, Санджидина, Кадиева

Мамедов, Тамар, Беркина

Мем. Мундзаев

Şəklın arxasında yazı: N 9.

Bakının Bazarnaya küçəsində keçmiş "İsgəndəriyyə" mehmanxanasının yanğından sonra dağıntıları.

Fotoqraf: Litvintsev (imza).

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının

üzvləri: Məmməd xan Təkinski,

A.Kluge, C.Axundzadə (imzalar).

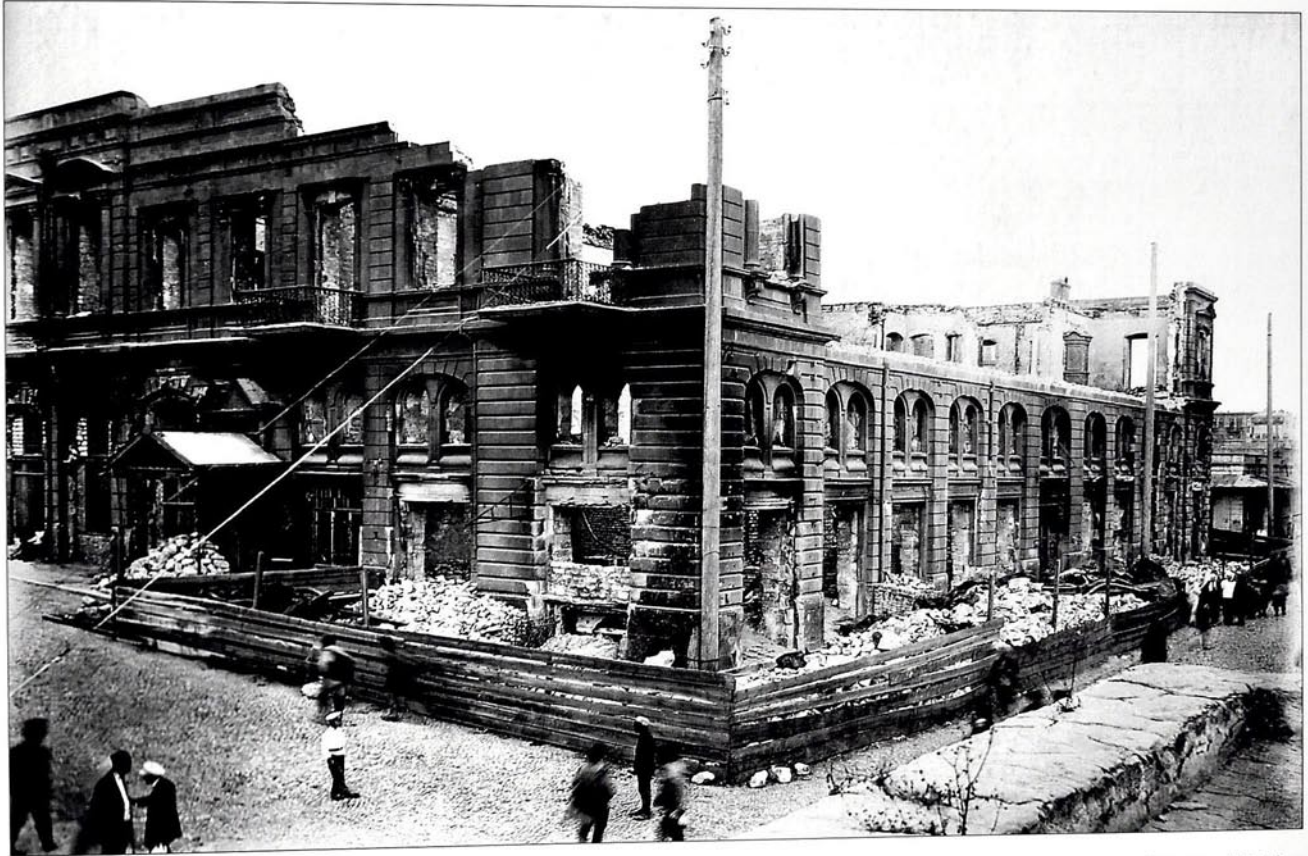
Möhür: Azərbaycan Hökuməti.

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası.

Bakı şəhərində Bazarnaya küçəsində keçmiş "İsgəndəriyyə" mehmanxanasının yanğından sonra daxili görünüşü.

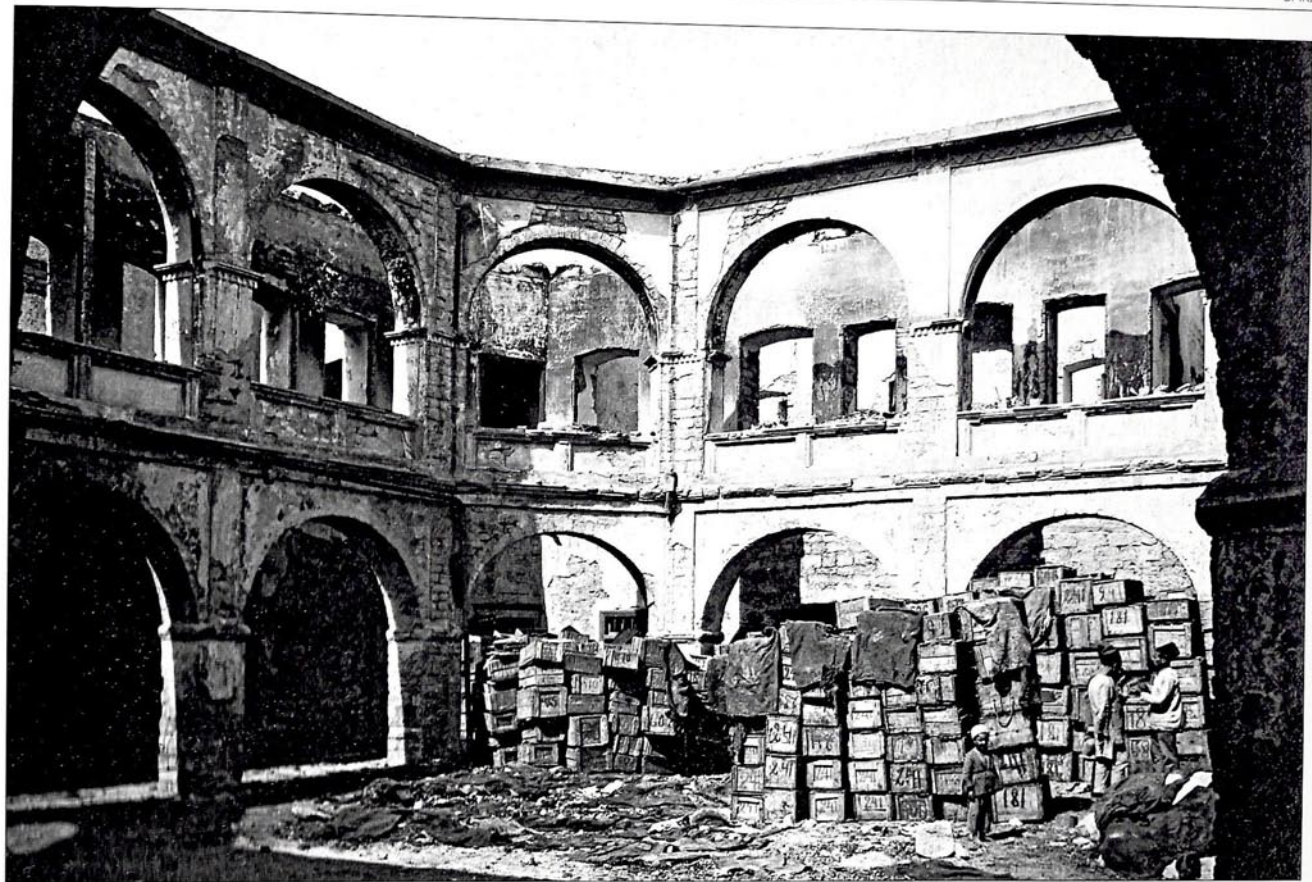

Bakı şəhərində Bazarnaya və Qubernskaya küçələrinin tinində yerləşən və yalnız müsəlmanların yaşadığı "İslamiyyə" mehmanxanasının yanğından sonra dağıntıları.

Bakı şəhərində Bazarmaya küçəsində yalnız müsəlmanların yaşadığı "Dağıstan" mehmanxanasının yerləşdiyi Xanlarovun evi. Yangından sonra dağıntıların görünüşü.

Bakı şəhərində Bazarnaya küçəsində Xanlarovun evinin yangından sonra daxili görünüşü.

31

А К Т Ы.

1918 года, ноября 22-го дня. Чрезвычайная Следственная Комиссия при Азербайджанском Правительстве через специально приглашенного эксперта Губернского Инженера А.И. ШТАРНБЕРГА произвела осмотр сожженного в марте 1918 года здания Мусульманского Благочинительного Общества под названием "ИСМАИЛЬЯ", при чем обнаружиле следующее:

Здание помещается на Николаевской улице между Первыми и Вторыми Николаевскими переулками и занимает всего площадь квартала К 4, размером 440 квадратных сажен. Здание со стороны Николаевской - двух-этажное при двойном съезде второго этажа и высотой до маршала 9 сажен, а боковые и задний корпусы - трехэтажные высотой 6 сажен.

Построено здание в готическом стиле с небольшой правлею мавританского изъ и местного известняка Педандерской породы, подпадающего превосходной обработке, необходимой для обработки деталей указанного стиля, - с отделкой небольших плоскостей керамическим кирпичем и мозаичным медальонами.

Основная часть здания, предназначенная для общественного пользования, отличалась роскошью внутренней отделки и изысканностью всей деталей. В настоящее время парадная центральная лестница, расположенная на полуциркулярном выступе здания во дворе вся обвалилась. Железо-бетонная ступени и балки не выдержали тяжести обрушившихся на них железных балок потолка и верхней площадки и совместно с этими балками, согнутыми и перемещены от действия огня высокой температуры пожара, образуют хаотический костер на площадке нижней части лестницы. Стропила здания, а также балки над большими двухсветными центральными залами были

деревянные и сгорели они без остатка; однако массивные железные козлы отливавшие шпиральными части стропил и подпиратьшие их низы балки потолка, обвалившись, провалились, восточны, кирпичные сводки по железным балкам потолка 1-го этажа и образовали сквозные отверстия от земли до верку. Балки пола зала отъ жара погнулись и вся плоскость пола представляет собой волнистую поверхность испорченную трещинами.

Длиная алебастровая отделка зала, фойе и лестниц отъ жара и сгорания камня отделилась и, частью, обвалилась. Самые стѣны главного корпуса въ частях, подверженных жару съ двухъ сторонъ, - дали столь значительное каменное качество камня, что оно, какъ строительный материалъ, применивъ быть не можетъ. Наружная фасадная стѣна, менѣе обгорѣлая, въ виду трещинъ съ камнями, отслоевъ и взрывности дальнихъ проваловъ результатовъ пожара въ совокупности съ атмосферными явлениями могла бы найти применение исключительно какъ бутовый камень въ неответственныхъ постройкахъ.

Первый этаж главного корпуса, за исключением одного раствора, отходящего на парадный ходъ, состоялъ изъ 4-хъ большихъ мезанинхъ растворовъ съ железобетоннымъ перекрѣтомъ крайнихъ изъ нихъ. Железо-бетонная основа была отъ действия жара дали значительный прогибъ и представляла опасность обвала, также какъ и боковые лестницы. Конструкция жѣз - железобетонныхъ ступени съ задней полѣза въ стѣну, безъ коосура съ площадками на железныхъ балкахъ. Отъ внутреннего жара наружные стѣны дела выпучены и во внутреннихъ углахъ образовались трещины, проходившія черезъ мѣрны лестничнымъ сваямъ верхней лестницы нарушена и она грозитъ падениемъ.

"İsmailiyyə" Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin 1918-ci ilin martında yandırılmış binasına baxış aktı. Fövqələdə Təhqiqat Komissiyası tərəfindən 1918-ci il noyabrın 22-də tərtib olunub.

32

Вообще фангеля, предназначения для квартир служащих и по фасаду и по внутренней отдалке проче главного здания. Балки во всех трех этажах были деревянные, сторили то тла и в виду обвала крмы представляли собой сейчас остов здания без каких либо признаков разделения помещения на комнаты. Во всем здании остались, в несовершенном виде, лишь каменные и железные части и даже цементная отдалка железных переплетов окон фасада от действия жара частично обвалилась, всё же рамы, двери и проче совершенно отсутствуют.

Здание было оборудовано первыми отоплением и, видимо, частично обгорялось подачей подогретого воздуха, судя по остаткам камер, однако состояние радиаторов, висящих на попутных, обгоревших трубах в низах окон, внушает сомнение в возможности их применения даже послѣ капитального ремонта. Центральная часть здания была очень обильно снабжена противопожарными кранами, но всё из них, поддающиеся осмотру, оказались закрытыми, что свидетельствует об отсутствии мѣр къ локализации огня, скорѣе, наоборот, жбо горячаго материала в здании было немного и тѣм не менѣе все оно признается нами немальшимъ в настоящее время никакой цѣны по вложеннымъ вь семь актѣ причинамъ.

Объем здания, согласно эскиза, составляет около 3.000 куб. саж. Стоимость возведения подобнаго здания съ отдалкой вь 1907 - 1908 годахъ составляла 100 - 120 руб. за куб. саж. и, следовательно, стоитъ оно должно было около 300.000 рублей. Вь настоящее время стоимость рабочихъ рукъ возрасла съ того времени

въ 25 разъ, а строительная матеріаловъ въ среднемъ въ 20 разъ. Считаю въ среднемъ расходъ на рабочую силу равнымъ расходу на матеріалъ, получимъ увеличение стоимости возведения теперь здания въ 22 раза, т.е. она составитъ 7.200.000 рублей, что и послужило залогомъ въ настоящей актѣ.

Подписали: Бакинскій Губернскій Инженеръ, Инженеръ А. ШТЕРНБЕРГЪ. Члены Комиссія: Намодъ Халъ ТЕЖИНОРИЙ и Клуго.

Съ подлиннымъ в 4 р и о: *Членъ Комиссія* *Мамодъ*

Перевод на французскій языкъ
С.В. З. З. З.

33

L'acte.

L'an 1871 le 24 novembre la Commission Impériale de Constantinople, établie par le Gouvernement d'Azerbaïdjan par un décret spécialement émis. Préposée de Paris par le Comte de Oberkampf, fit la acquisition du bâtiment de la Société Russe de Bienfaisance nommé "Société" bâtie au mois de mars de 1868 et dénommée le "Musée". Le bâtiment se trouve à la rue Nicolas entre la première et la seconde emprise (pavés usés), écoles et occupe le terrain au quartier N° 4 de 440 toises (mètres) carrés de dimension. Le bâtiment au total de la rue Nicolas a deux étages avec la double arcade (luminiers) du second étage et il est de 9 toises de hauteur jusqu'au comble; les petites parties latérales et celle de derrière ont deux étages et sont de 6 toises de hauteur.

Le bâtiment est construit en style gothique avec un petit mélange de style mauresque; il est fait de local, c'est-à-dire de briques, qui conviennent extrêmement au climat indistinct de l'Asie du Sud-Ouest. Les plans sont garnis de briques de couleur blanche et de motifs en mosaïque.

La partie principale du bâtiment, destinée à l'usage principal se distingue par la perfection d'ornement intérieur et l'absence de style mauresque et de motifs. Il y avait le grand escalier central situé dans la salle d'assemblée devant sur la rue du bâtiment est complètement distribué. Les marches en fer et en béton et les poutres ne peuvent pas soutenir le poids des poutres en fer et en béton et de la partie supérieure ornée en ses et sur les poutres ornées et fléchies par l'effet de la haute température de l'incendie, formant les débris charbonnés sur le plan de la partie supérieure de

l'escalier. Les solives (bois) du bâtiment ainsi que les poutres ornées de la grande salle centrale et toute celle-ci étaient en bois et ont brûlé complètement. Quant aux poutres qui soutiennent le bâtiment, elles sont en bois et qui adhèrent à elles les poutres de plancher, se trouvant en bois par endroits les petites parties en briques de la place des poutres en fer du plancher de première étage et ont formé les trous de la terre jusqu'au bout supérieur. Les poutres de plancher de la salle principale sont à cause du feu et tout le plan de plancher représente la superficie ornée ornée de poutres.

Les ornements intérieurs d'architecture de la salle, du logis et de l'escalier se détachent et parfois s'écroulent à cause du feu et de ce que les pierres des murs étaient brûlées. Les murs du corps principal dans ses parties supérieures au feu de deux côtés devinrent une qualité de la pierre tellement changée, qu'elle ne peut pas être admise comme matériau de construction. Le mur extérieur du façade moins brûlé, grâce aux fortes dans les pierres aux détachements des corniches et à la possibilité d'autres résultats de l'incendie avec les effets atmosphériques avant le feu ou l'admission exclusivement comme maçon (graves) pour les constructions non responsables.

Le premier étage du corps principal excepté son emplacement pour la boutique, servant sur l'entrée principale, consistait en quatre; 4 grands emplacements pour les magasins, parmi lesquels ceux qui se trouvaient à deux bouts avaient la toiture en fer et en béton. Les poutres principales en fer et en béton par l'effet du feu formèrent une grande charnière et menacèrent de s'écrouler, ainsi que les escaliers latéraux. Leur construction est: marches de fer et en béton avec le fer orné.

37

dans le mur sans exception, sans des parties sur les parties en feu. La cause de la chute intérieure le mur extérieur forma un nid et dans les murs intérieurs se formèrent des parties, qui passaient à travers les marches des escaliers, cela rompt la peinture de l'escalier suspendu qui menace d'écrouler.

Les ailes latérales de la maison distinctes aux logements des ouvriers d'après sa façade ainsi que d'après ses ornements intérieurs sont plus simples que le bâtiment principal. Les parties dans tous les trois étages étaient en bois et sont complètement brûlées grâce à l'écroulement du toit représente maintenant l'ossature du bâtiment sans aucun signe de la déviation de l'emplacement en pièces (chambres). Partout sous le bâtiment restèrent seulement les parties en pierre et en fer complètement gâtées, l'ornement extérieur des embellissements en fer des fenêtres de la façade s'écroulèrent par endroits à cause du feu, sans les carreaux, les portes de bois sont complètement absentes.

Le bâtiment était construit avec le chauffage au gaz avec l'appareil et était chauffé par gaz avec de l'eau chauffée en jugeant d'après les restes des fours (saisonniers) même après une rampe suspendue sur les tuyaux coulés et brûlés dans les niches des fenêtres font douter la possibilité de leur admission (appliquées) même après une rampe capitale. La partie centrale du bâtiment était garnie en abondance des robinets contre l'incendie, mais sans ceux qui sont portés à la disposition, restait fermés, cela signifie l'absence des moyens pour la localisation du feu, plutôt le contraire, avec le bâtiment n'avait pas beaucoup de matériaux combustibles et cependant nous voyons que tout le bâtiment n'a à présent aucune valeur d'après les

causes énumérées dans cet acte.

Le volume du bâtiment d'après l'esquisse se compose de 3000 toises (cubiques) cubiques. La valeur de l'édification d'un pareil bâtiment avec ses ornements en 1887-1888 formait une somme de 100-120 mille pour une toise cubique et par conséquent le bâtiment devait coûter 300 000 roubles environ. Si pendant le paiement des avances devait se faire plusieurs quinquennaux, le prix des matériaux constructifs devait se faire encore plus cher. Cependant au nombre entre la dépense pour les ouvriers égale à celle pour les matériaux nous recevons l'augmentation du prix de la construction du bâtiment à présent 25 fois plus cher, c'est à dire qu'elle fera une somme de 7.500 000 roubles, c'est ce qu'on demande d'inscrire dans l'acte ci-dessous.

Ingénieur au gouvernement de Baku
K. K. K. (la signature)

Membre de la Commission d'Enquête Ingénieur
Membre de la Commission d'Enquête Ingénieur
Membre de la Commission d'Enquête Ingénieur

Traduit par N. N. N. N.

Off. le mot. annexe

PROTOKOL

1918-ci il, 22 noyabr, Bakı şəhəri.

Fövqaladə Təhqiqat Komissiyasının üzvləri Məmməd Xan Təkinski və A.E.Kluge aşağıdakılar haqqında bu protokolu tərtib etdilər:

Bu ilin sentyabrında Azərbaycan-türk qoşunları Bakı şəhərinə daxil olan kimi Fövqaladə Təhqiqat Komissiyasının sədri Ələkbər bəy Xasməmmədovun tapşırığı ilə bu Komissiyanın o zaman Bakıda olan üzvü Mirzə Cavad Axundzadə, fotoqraf Litvintsevin vasitəsilə, Bakıda daha çox tanınan ictimai və şəxsi müsəlman binalarının xarabalıqlarının fotosəkillərini çəkmişdir, o cümlədən aşağıdakıların:

1. Nikolayevskaya küçəsinin xarabalıqlar olan hissəsinin görünüşü.
2. Nikolayevskaya küçəsində "Kaspi" qəzetinin redaksiya binasının xarabalıqları.
3. Həmin binanın daxili görünüşü.
4. "İsmailiyyə" Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin binasının xarabalıqları şərq tərəfdən.
5. Həmin binanın daxili görünüşü.
6. Həmin binanın xarabalıqları qərb tərəfdən.
7. Bazarnaya küçəsində yerləşən və yalnız müsəlmanların yaşadığı "Dağıstan" mehmanxanasının yerləşdiyi Xanlarovun evinin xarabalıqları.
8. Həmin binanın daxili görünüşü.
9. Bazarnaya küçəsində yalnız müsəlmanların yaşadığı keçmiş "İsgəndəriyyə" mehmanxanası binasının xarabalıqları.
10. Həmin binanın daxili görünüşü.
11. Bazarnaya və Qubernskaya küçələrinin kəsişməsində yerləşən yalnız müsəlmanların yaşadığı "İslamiyyə" mehmanxanası binasının xarabalıqları.
12. Təzəpər məscidinin artilleriya mərmiləri ilə zədələnmiş binasının cənub tərəfdən görünüşü.
13. Həmin məscidin eyni zədələri almış binasının şərq tərəfdən görünüşü.
14. Şah məscidinin artilleriya mərmiləri ilə zədələnmiş minarəsinin şərq tərəfdən görünüşü.

Adları çəkilmiş fotosəkillər Komissiyanın yuxarıda adları göstərilən üzvləri tərəfindən çəkildiyi obyektlərlə yerində tutuşdurularaq, hər biri iki nüsxədə əşyavi-dəlil kimi işə əlavə edilmişdir.

Şəkillər Protokola uyğun olaraq nömrələnmiş və onların əslı fotoqraf və Komissiya üzvləri tərəfindən təsdiq edilmişdir.

Komissiya üzvü: C.Axundzadə (imza).

Fotoqraf: N.Litvintsev (imza).

Komissiya üzvləri: A.Kluge, Məmməd Xan Təkinski (imzalar).

AR Pİİ SSA, f. 277, s. 2, i. 13, v. 174

FÖVQƏLADƏ TƏHQİQAT KOMİSSİYASININ SƏDRİNƏ BAKİ ŞƏHƏRİNİN MÜSƏLMAN ƏHALİSİNƏ QARŞI TÖRƏDİLMİŞ ZORAKILIQLAR HAQQINDA

HƏMİN KOMİSSİYANIN ÜZVÜ A.Y.KLUGE TƏRƏFİNDƏN MƏRUZƏ

1918-ci ilin yanvarında general Talınskinin başçılığı ilə yaradılmaqda olan müsəlman korpusunun qərargahı Bakı şəhərinə gəlmişdi. Qərargahın rus zabitləri arasında guya əvvəllər jandarmeriyada xidmət etmiş şəxslərin olduğunu bəhanə gətirərək, müsəlman korpusunun bütün qərargahı əksəriyyətini ermənilər təşkil etdiyi bolşeviklər tərəfindən həbs edilmişdi. Ermənilərin "Daşnaksütun" partiyası, Sovet hakimiyyətini tanıyaraq və sonrakı hadisələrdən də göründüyü kimi, müsəlmanlarla mübarizə aparmaq məqsədilə bolşevik partiyası ilə birləşmişdi. Ermənilər müsəlman qərargahının həbsi ilə müsəlmanları bolşeviklərə və nəticə etibarilə, ermənilərə qarşı silahlı üsyana sövq etməyə çalışırdılar. Müsəlmanların çıxış etmədiyini gören ermənilər müsəlmanlara qarşı zorakılıqlar törətməyə, həm də köməksiz qoca, qadın və uşaqları qarət etməyə və qətlə yetirməyə başladılar. Vəziyyət o yerə çatdı ki, müsəlmanlar hətta Bakı vağzalında belə görünə bilmirdilər; dəmir yolu ilə getmək istəyənlər Bakı vağzalında erməni əsgərləri tərəfindən öldürülməmək və qarət olunmamaq üçün şəhərə yaxın dəmir yolu stansiyalarından birinə faytonla getməli olurdular.

Müsəlmanlar çox gözəl başa düşürdülər ki, ermənilər onları silahlı çıxışa təhrik edirlər, lakin qardaş xalqların qırğınaına səbəb olan müharibəni və onun nəticələrini arzu etməyərək, hər şeyə dözməyə çalışırdılar. Müsəlmanların mitinqlərində və məscidlərdə keçirdikləri yığıncaqlarında iştirak edən Bakının görkəmli xristian ictimai xadimlərinin sözlərinə görə, müsəlman natiqlərin hamısı müsəlman xalqını təmkinli olmağa, əziyyətlərə və zorakılıqlara səbirlə dözməyə çağırırdılar. Natiqlər xalqa izah edirdilər ki, ermənilər müsəlmanları açıq çıxışlara məcbur etməyə çalışırlar ki, sonra

özləri onların üzərinə hücum etsinlər. Müsəlmanların davranışlarından görünürdü ki, onlar ermənilərlə baş verə biləcək böyük toqquşma haqqında dəhşətlə düşüncüdürlər və hər vəchlə belə bir vəziyyətin qarşısını almağa çalışırdılar. Müsəlmanların nümayəndələri bolşeviklərə qarşı birgə hərəkat etmək məqsədilə dəfələrlə ermənilərlə ittifaq bağlamağa çalışsalar da, ermənilər hər dəfə bundan yayınırırdılar. (cild I, v. 154)

Eyni zamanda, demək olar ki, bütün ermənilərin şəhərin müsəlman hissəsindən erməni hissəsinə köçməsi nəzərə çarpırdı; şəhərin müsəlman hissəsində yalnız ruslar, gürcülər və digər xristianlar qalmışdı ki, ermənilər dəfələrlə onlara da buradan köçməyi məsləhət görürdülər. Belə hallar da olmuşdu ki, ermənilər Bakıda, mart ayında qarışıqlıqların ola biləcəyi haqda müsəlmanları xəbərdar edərək, onlara ailələrini bağ evlərinə aparmağı məsləhət görmüşlər. (c. I, v.1; c. II, v. 3)

Silahlı ehtiyatsız davranması səbəbindən həlak olmuş yoldaşları Məmməd Tağıyevin cənazəsini Bakıyadək müşayiət etmiş müsəlman diviziyasının kiçik dəstəsi 1918-ci il martın 17-də Lənkərana, geriyyə yola düşürdü. Gəminin getməsinə az qalmış silahlı bolşeviklər limana gəldilər, müsəlman diviziyasından tərkisilah olunmalarını tələb etdilər və divizion silahları təhvil verməkdən imtina etdikdə, tüfənglərdən və pulemyotlardan atəş açdılar. Ertəsi gün, bazar günü, mart ayının 18-də şəhərin aşağı, erməni hissəsində silahlı erməni əsgərləri görünməyə başladı; onlar bütün küçələrdə səngərlər qazmağa, torpaq və daşlardan təpələr düzəltməyə başladılar. Bunu gören müsəlmanlar da öz növbəsində bəzi küçələrdə səngər qazmağa başladılar, lakin yenə də ümid edirdilər ki, toqquşma baş verməyəcək və hər şey danışıqlarla yoluna qoyulacaqdır. Elə həmin gün "İsmailiyyə" Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin binasında müsəlmanların iclası keçirilirdi və bu iclasa Bakının keçmiş şəhər rəisi Hayk Ter-Mikaelyans gələrək Erməni Milli Şurası və "Daşnaksütun" partiyasının adından bildirmişdir ki, əgər müsəlmanlar bolşeviklərə qarşı çıxış edərlərsə, ermənilər də müsəlmanlara qoşular və bolşeviklərin Bakıdan qovulmasında onlara kömək edərlər. (c.I v.44; c.II, v.3,49)

manlardan qisas alan ayrı-ayrı əsgərlər məşğul olmuşlar. (c.I, v.153)

Mart hadisələri zamanı 11 minə yaxın müsəlman qətlə yetirilmişdir; onların əksəriyyətinin cəsədi aşkar edilməmişdir, çünki ermənilər onları yanan evlərin içinə, dənizə və quyulara atmışlar. (c. II, v. 3)

Heydər Qulu Quliyevin dediyinə görə, o, şəhərin bir neçə rayonlarında müsəlman mənzillərinə baş çəkərkən dəhşətli dərəcədə eybəcər hala salınmış meyitlərə rast gəlmişdir. Məsələn, o, öz bacısı oğlu Bəşər Cəfərovun cəsədini başı bədənindən ayrılmış, qolu kəsilmiş halda və bədənində üç süngü yarası ilə tapmışdı, həm də onun başını harasa aparmışdılar. Sonra o, cinsiyyət orqanı kəsilmiş kişi cəsədini, onun cinsiyyət orqanının yaxınlıqda öldürülmüş müsəlman qadının ağzına qoyulmuş vəziyyətdə görmüşdü. Digər yerdə boğazı kəsilmiş gənc müsəlman qadın uzanmışdı, onun sinəsi üzərinə isə xəncərlə doğranmış bir yaşlı oğlan uşağı elə vəziyyətdə qoyulmuşdu ki, uşağın ağız qadının döşünün giləsində olsun. Bətnindən körpələri yarılib çıxarılmış, döşləri, burnu, qulaqları kəsilmiş, uşaqılıq yoluna paya sancılmış müsəlman qadınların cəsədlərinə rast gəlirdi. Bir yerdə isə od pilatınınin üzərində dəhşətli əzablardan can vermiş körpənin yanib qalmış cəsədi tapılmışdı. Digər yerdə isə ağac paya ilə qarından torpağa mışlanmış oğlan uşağının cəsədi uzanıb qalmışdı. Bir çox qadınların vəziyyətindən görünürdü ki, onlar ölüm qabağı zorlanmaya məruz qalmışlar. (c.II, v. 18; c.I, v.12)

Martın 24-də Fəhlə, Əsgər və Matros Deputatları Sovetinin keçmiş üzvü, "Nikolay Bünyadov" gəmisinin komandir köməkçisi Kazım Axundova Bakı şəhərinin "Çəmbərəkənd" adlanan dağlıq hissəsinin müdafiəsi üçün təyyarəçi Rozenblümun rəhbərliyi altında 10 silahlı matros göndərilmişdi. Axundov, martın 25-dən Nikolayevskaya küçəsindən cəsədlərin yığıldırılmasına başlamışdı, bu zaman süngülərlə deşilmiş və qılıncla doğranılmış 3 müsəlman oğlan - gimnaziya tələbələri, 11 qız - gimnaziya tələbələri, bir rus qadın, 3 yaşından 5 yaşınadək üç müsəlman oğlan, 8 nəfər rus kişi, 19 nəfər iranlı tələbələr - müsəlmanın və müxtəlif peşə sahibləri olan 67 azərbaycanlı müsəlmanın cəsədlərini yığırdırmışdır.

Sadalanan cəsədlər avtomobillərdə məscidlərə aparılmışdır. Bundan əlavə, "Vulkan" cəmiyyətinin köhnə limanına 6748 müsəlman kişi, qadın və uşaq meyitləri gətirilmişdir. Şəhərin "Məmmədli", "Poxlu Dərə" rayonlarından müsəlmanların cəsədləri qəbiristanlığa daşınmışdır, bununla belə cəsədlərin yığıldırılması yalnız mart ayının 31-də başa çatmışdır. Axundov öz tanış texnik Vladimir Sokolovu "Kərpixana" adlı yerə aparmış və Sokolov burada üç fotosəkil çəkmişdir. Birinci şəkildə başından güllə yarası almış, bədənində beş süngü yarası olan, sağ körpücük sümüyü sındırılmış qadın meyiti çəkilmişdir; meyitin sağ döşünün üstündə ayağından süngü yarası almış, hələ sağ olan körpə uzanmışdır və anasının döşünü amirdi.

İkinci şəkildə 7-8 verşok uzunluğunda iri Kazaqkov mismanı ilə divara mışlanmış iki yaşında körpə təsvir olunmuşdur; mismanın papağından görünürdü ki, o divara yaxınlıqda yerə atılıb qalmış daşla vurulmuşdur.

Üçüncü şəkildə 13-14 yaşlarında qadın meyiti çəkilmişdir və qızın vəziyyəti onun bir neçə şəxs tərəfindən zorlandığını sübut edir; onun aralı qalmış ayaqlarının arasındakı döşək qanla örtülüb; onun boynunda barmaq izləri görünür.

Axundov Sokolovla birlikdə dördüncü evə daxil olduqda, onların qarşısında aşağıdakı səhnə açılmışdı: böyük otağın döşəməsində 22-23 yaşlarında çılpaq qadının, iki qarının, altı yaşında qızın, səkkiz yaşlı oğlanın və südəmə körpənin cəsədi var idi; körpənin əl və ayaqlarını üç it gəmirirdi. Təsvir edilən səhnə Sokolova o dərəcədə təsir etmişdir ki, o fotosəkil çəkməyə davam etməkdən imtina etmişdir. (c.II, v. 49-52)

"Daşnaksütun" erməni inqilabi partiyasının Bakı mərkəzi komitəsinin orqanı olan "Vperiyod" qəzetinin 33-cü nömrəsində Erməni milli şurası, mart hadisələrini öz istədiyi kimi təsvir etməyə çalışaraq, bəyan edir ki, "Daşnaksütun" partiyasının fəal dəstəyi nəticəsində müsəlmanlar Erməni Milli Şurasının müdafiəsi altına alınmışlar; guya Şura müsəlman vətəndaşların müdafiəsi və himayəsi üçün hətta öz səlahiyyətli nümayəndəsini təyin etmişdir. Himayə olunan müsəlmanların əksəriyyəti şüurlu əsgər olmuşdur. Sülh və erməni partiyalarının nümayəndələri tərəfindən xilas edilmişdir. Sülh

və əmin-amanlıq bərqərar olduqdan sonra müsəlmanlar şəhərin erməni hissəsindən müsəlman hissəsinə yola salınmışlar.

Əsir müsəlmanların Erməni Milli Şurası tərəfindən himayə olunanların saxlanması üçün ayrılmış Mailov teatrına, "Rekord" teatrına və digər yerlərə necə aparıldığı aşağıdakı faktlardan görünür:

Martın 19-da, günorta saat 3-də Ağa Hüseyn Babayevin Nikolayevskaya və Zavedenskaya küçələrinin kəsişməsində yerləşən evinə 14 erməni əsgəri gəlmiş və onların dediyinə görə, bu evdə gizlədilən 11 ədəd tüfəngi axtarmağa başlamışlar. Yalnız bir tüfəng tapmış ermənilər bu evdə yaşayan Əshəddin Mustafayevi, onun əmisi Məcidulla Osman oğlunu, Rəhim Rəhimxan oğlunu, Ağa Hüseyn Babayevi, doqtdur Nərimanovun qardaşını və mühəndis Sərkisyanın bağbanını həbs etmişlər. Mühəndis Sərkisyan mart hadisələri başlamazdan bir neçə gün əvvəl ailəsi ilə birlikdə şəhərin ermənilər yaşayan hissəsinə köçmüş, öz əşyalarını qorumaq üçün isə bağbanı mənzilində qoymuşdur. Həbs olunanları Nikolayevskaya küçəsi ilə aşağıya aparmış və yolüstü ağ bayraqla gedən üç nəfər yaşlı müsəlmandan ibarət nümayəndələri də həbs etmişlər. Velikoknyajeskaya prospektinə çatdıqda erməni əsgərləri əsir götürülənlərin hamısını Kələntərov pasajının qarşısında bir sərəyə düzmüş və tüfənglərdən onlara yaylım atəşi açmışlar. Əshəddin Mustafayev və Məcidulla Osman oğlundan başqa qalanlar hamısı qətlə yetirilmişlər: onlardan birincisi partlayan güllə ilə sağ qolundan və sağ böyründən, ikincisi isə partlayan güllə ilə sağ ayağından yaralanmışdı. Təsvir edilən güllələnməni törədən dəstənin başçısı Ofitserskaya küçəsindəki ev sahibinin oğlu zabıt Sergeyev idi. (c. I, v. 42)

Elə həmin günün axşamı silahlı ermənilər Bondarnaya küçəsi, 148 №-li evə girmiş və orada 50 nəfər müsəlman qadın, uşaq və kişini yaxalayaraq onların hamısını qarət etmiş, sonra isə Birja meydanı istiqamətində əsir aparmışlar. Ermənilər bu meydana gələrək, həmin dəstədən bütün kişiləri ayırmış və onları ayrıca aparmış və 12-ci lazaretin qarşısında onlara tüfənglərdən yaylım atəşi açmış, sonra isə süngülərlə sağ qalanların axırına çıxmışlar. Əsirlərin bu dəstəsində olan on dörd yaşlı Məmməd İbrahim

Məşədi Mövlət oğluna 2 güllə və 18 süngü yarası vurulmuşdur; o, ermənilər getdikdən sonra sanitarlar və şəfəq bacıları tərəfindən 12-ci lazaretə aparılmış və orada onun həyatını xilas etmək mümkün olmuşdur. Məmməd İbrahimi birlikdə gedən Məşədi Əli Cəlalzadənin qoluna və qasıqına iki güllə vurulmuş və dörd süngü zərbəsi kürəyinə və bir süngü zərbəsi isə ayağına endirilmişdir; o da həmçinin 12-ci lazaretə çatdırılmış və onu sağaltmaq mümkün olmuşdur. (c. I, v. 35, 48)

Müsəlmanların bu cür əsir aparılması Bakı şəhəri Azərbaycan-Türk qoşunları tərəfindən alınan günədək ermənilər tərəfindən həyata keçirilmişdir. Məsələn, 1918-ci ilin avqust ayının sonunda Bakı sakini Sadiq bəy Məmməd Rza bəy oğlu Bakıdan çıxaraq Pirsəfiyə ailəsinin yanına gedirmiş. Məhəmmədi kəndində 17 erməni əsgəri onu və yanında olan 20 nəfərə yaxın digər müsəlmanları əsir götürmüş və onları Zabrat kəndinə aparmışdır. Oradaca onların hamısını kəndirlə bir-birinə bağlayaraq, tüfənglərdən onlara atəş açmışlar. Onların hamısı yerə yıxıldıqdan sonra isə, süngü, xəncər və qılıncı axırlarına çıxmışlar. Bir güllə, iki xəncər, 18 süngü və iki qılıncı yarası alan Sadiq bəy Ramana kəndinin xəstəxanasına çatdırılmış və orada onu müalicə etmək mümkün olmuşdur. (c. I, v. 11)

Erməni ziyalıları, köməksiz müsəlmanları qırmaqla, dənizçiləri və qızıl ordunun əsgərlərini onların üzərinə qaldırmaq istəyirdilər. Məsələn, martın 19-da səhər İran konsulu və dənizçi Natanson Qalaya gəlmiş və müsəlmanların nümayəndələrinə bildirmişlər ki, şəhərdə müsəlmanların Qalada olan bütün rusları, habelə erməniləri qırdıqları barədə şayiələr gəzir. Buna cavab olaraq müsəlmanların nümayəndələri onların hər ikisini, aralarında ermənilərin də olduğu, 240 xristian kişi, qadın və uşaqların qaldığı Mir Əli Nağı Hüseynovun evinə gətirmişlər. Xristianlarla yaxşı rəftar olunduğuna və yeməklə təmin edildiklərinə, və onların mərmilərdən qorunmaq üçün Hüseynovun evinə könüllü surətdə gəldiklərinə əmin olduqdan sonra, Natanson və konsul çıxıb getmişlər. Üç saatdan sonra onlar yenidən geri qayıtmış və bildirmişlər ki, erməni ictimai xadimlərindən iki nəfər onlara telefonla belə xəbər vermişdir ki, onlar, yəni konsul və Natanson Qaladan

çıxıb getdikdən sonra, müsəlmanlar bütün xristianları qırışıqlar. Özlərinin qəsdən aldadıqlarına əmin olan konsul və Natanson ermənilərin hücumunun qarşısını almaq üçün Qalada 20 matros saxlamış, özləri isə çıxıb getmişlər. (c. II, v.1)

Martin 20-də üç erməni əsgərinin müşayiət etdiyi erməni zabiti Tatevos Əmirov "Kaspi" qəzetinin redaksiyasının binası ilə "İsmailiyə" Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin binası arasında olan dalana gəlmiş və "İsmailiyə"nin binasına girmişdir; bir müddət sonra binanın pəncərələrindən tüstü və alov görünmüşdür və yalnız Bakı müsəlmanlarının fəxri deyil, həm də bütün şəhərin bəzəyi olan bu əzəmətli bina yanaraq məhv olmuşdur. Yanğını söndürəcək heç kəs yox idi, çünki müsəlmanlar pulemyotlardan və tüfənglərdən aramsız atəşə tutulan küçəyə çıxmaq imkanından məhrum idilər. (c. II, v. 2)

Daha sonra, "Kaspi" qəzeti redaksiyasının binası və "Dağıstan", "İsgəndəriyyə" və "İslamiyyə" adlı müsəlman mehmanxanaları da yandırılmışdır.

Yandırılmış binalar bütün Qafqaz müsəlmanlarının həyatında böyük rol oynayırdılar: 1. "İsmailiyə"də bütün Qafqaz müsəlman komitələri yerləşirdi və bu binada həmin komitələrə məxsus pul və sənədlər saxlanılırdı; bundan əlavə, binada bütün müsəlman yığıncaqları və qurultayları keçirilirdi: məsələn, 1918-ci ilin fevral ayının 15-də açılmış Ümumqafqaz müsəlmanlarının qurultayı; 2. "Kaspi" qəzetinin redaksiyasında müsəlman dilində müxtəlif kitablar çap olunurdu, yanğın zamanı isə onun zirzəmilərində ərəb dilində yenicə çapdan çıxmış 5000 Quran kitabı var idi və onların hamısı yanmışdır; 3. "İslamiyyə", "Dağıstan" və "İsgəndəriyyə" mehmanxanalarında Bakıya gələn bütün müsəlmanlar qalırdılar; bu mehmanxanaların dağıntıları arasında yanıb qaralmış xeyli müsəlman cəsədi tapılmışdır: məsələn, "Dağıstan" mehmanxanasının xarabalıqları arasında doktor Kərim bəy Sultanovun, Cavad bəy Aşurbəyovun, "Hacinski Çələkən" mədənlərinin idarə başçısı Abdulla bəy Bababəyovun və digərlərinin cəsədləri tapılmışdır. (c. II, v. 2; c. I, v. 45)

Ermənilər müsəlmanların evlərinə soxularaq, bütün qiymətli əşyaları aparır, qalan əşyaları qırıb-tökür, əksər hallarda isə yandırır. Şəhərin

əşağı hissəsində, Sisianovskaya küçəsindən əşağıda, Hacı Zeynal Abdin Tağiyevin mənzili istisna olmaqla, qarət olunmamış müsəlman mənzili qalmamışdı. Bəzi rayonlarda, məsələn, Məmmədli rayonunda və yaxud bazarda müsəlmanların məskunlaşdığı bütün tikililər başdan-ayağa yandırılmış və qarət edilmişdir. Ümumilikdə, Bakı şəhərinin müsəlman əhalisinə köhnə qiymətlə 400.000.000 rubldan az olmayaraq, ziyan vurulmuşdur. (c.II, v.3)

Mart ayının 19-da öz silahlarını bolşeviklərə təhvil verməyə razılıq vermiş müsəlmanlarla bolşeviklər arasında sülh bağlanmasına baxmayaraq, ermənilər nəinki martın 22-nə, müsəlmanlarla onların aralarında barışıqın elan edildiyi günə qədər, hətta sonrakı vaxtlarda da müsəlmanları öldürməkdə və qarət etməkdə qərarlı idilər. Müsəlmanların çoxsaylı qarət olunması, qətlə yetirilməsi və yoxa çıxması halları Bakı şəhəri Azərbaycan-Türk qoşunları tərəfindən alınadək davam etmişdir. (c.II, v.51)

Müsəlmanların qaradaş qırğına son qoymaq cəhdlərinə erməni əsgərlərinin münasibəti əşağıdakı faktla sübut olunur: Martin 20-də, çərşənbə axşamı, Molla Cavad Axund, Molla Hacı Mir Mövsüm, Hacı Hüseyin Tağiyev, doktor Atabekyan və icraiyyə komitəsinin üzvü Denejkindən ibarət olan nümayəndə heyəti Qaladan avtomobillə şəhərin yuxarı hissəsinə göndərilmişdi. Zavedenskaya küçəsində altı erməni əsgəri nümayəndə heyətini saxlamış və heyətin hara getdiyini soruşmuşdur. Nümayəndə heyətinin şəhərin müsəlmanlar tərəfindən tutulmuş hissəsinə keçərək, müsəlmanlarla ermənilər arasında sülh bağlandığı üçün, onlara hərbi əməliyyatları dayandırmaq təklifi etmək istədiyini eşidəndə erməni əsgərləri bildirmişlər ki, onlar nümayəndə heyətini buraxmayacaqlar, çünki heç bir barışıqı tanımırlar. Nümayəndə heyətinin üzvləri müsəlmanların Zavedenskaya küçəsinin axırındakı səngərlərinə tərəf yönəldikdə, erməni əsgərləri onların arxasınca atəş açmağa başlamış və səngərlərə qədər qaçaraq, orada gizlənməyə macal tapmış Molla Cavad Axund istisna olmaqla, nümayəndə heyətinin üzvlərinin hamısını qətlə yetirmişlər. (c.II, v.4)

Bütün yuxarıda göstərilənlər istər şahid ifadələri, istərsə də iş əlavə edilmiş baxış, ekspertiza protokolları və çoxlu sayda yandırılmış evlərin və hədsiz

dərəcədə eybəcər hala salınmış cəsədlərin fotosəkilləri ilə təsdiq edilir.

Şəhərin müsəlmanlar yaşayan hissələrini talan etmiş erməni əsgərlərinin başında tüfənglərlə və mauzerlərlə silahlanmış mühəndis Artyom Ter-Akopovun, Fridun Akopovun, Jorj Melikovun, Asatur Vaçyansın, andlı iclasçı Arutçevin, Yeqiç Paxlavuninin, Levon Saatsazbəyovun, tələbə Popovyanın, Ambarsum Melikovun, Stepan Lalayevin, praporşik Dovatovun və Xristofor Dildarovun durduğu sübut edilmişdir. (c.I, v.1,5,6; c. II v. 2, 23, 24, 50)

Mart hadisələri zamanı ermənilərin həyasızlığı o həddə çatmışdır ki, onlar hətta tanışları olan müsəlmanların da evlərinə soxulur, onların əmlaklarını qarət edir və hər yerdə, sərəsər hamını qətlə yetirirdilər.

Məsələn, martın 20-də Stepan Lalayev erməni əsgərlərinin böyük dəstəsi ilə Vorontsovskaya küçəsində yaşayan doktor Baybala bəy Sultanovun mənzilinə soxulmuş, sonuncunu öz revolveri ilə güllələyərək yerində öldürmüşdür. Sultanovun mənzilinin həyətinə enən Lalayev oradakı müsəlman bağbanı, onun arvadını və ikiyaşlı oğlunu şəxsən güllələmişdir. (c.I, v.62, 68)

Suraxanskaya küçəsində yaşayan Məşədi Əhməd Rəhim oğlunun mənzilinə 30 nəfərə yaxın silahlı erməni əsgəri girmiş və 34.840 rubl dəyərində qızıl, gümüş və digər müxtəlif qadın əşyalarını götürmüşdür; Məşədi Əhməd cinayətkarların arasında qonşuları dərzi Hayk Yaramış oğlunu və baqqal Yexuş Samvel oğlunu tanımışdır. (c. I, v. 21)

Həmin Yexuş digər silahlı ermənilərlə birlikdə Suraxanskaya küçəsində yaşayan Ağə Hüseyn Hacı Səlim oğlu Nəcəfovun mənzilinə girmiş, sonuncunun 111.460 rubl dəyərində ən qiymətli əşyalarını götürərək, mənzil sahibinin qardaşını və atasını öldürmüş, onun özünü isə qadınlarla və uşaqlarla birlikdə Mailov teatrına göndərmişdir; onları həmin yerdə 3 gün saxlamışlar. (c. I v. 22)

Bir neçə silahlı erməni, onların arasında praporşik Avakyan və çəkmə emalatxanasının sahibi İsaak Baqdasarov, Serkovnaya küçəsində yaşayan Məşədi Hüseyn Səfəraliyevin mənzilinə soxulmuş, onun 186.000 rubl məbləğində bütün nağd pullarını və müxtəlif qiymətli əşyalarını zorla götürmüş

və Səfəraliyevi ailəsi ilə birlikdə "Rekord" teatrına aparmışlar. Yolda Səfəraliyevi müşayiət edən ermənilərdən biri ona tufəngdən atəş açmış və sağ qulağından yaralamışdır. (c. I, v. 25)

Həmin İsaak Baqdasarov, digər silahlı ermənilərlə birlikdə Tatarskaya küçəsində yaşayan Mir Qasım İbrahim oğlunun mənzilinə gəlmiş və onun 150.000 rubl dəyərində olan bütün əmlakını qarət etmişdir. (c. I, v. 94)

Həsən Mikayılovun Bondarnaya və Mariinskaya küçələrinin kəsişməsində yerləşən mənzilinə bir neçə silahlı erməni soxulmuşdur; onların arasında Olginskaya küçəsində Tağıyev pasajının qarşısındakı bərbərxananın dolu bədənli, yanağı çapıqlı, sahibi də olmuşdur. Cinayətkarlar Mikayılovun qardaşlarından birini - Məlik Məmmədi öldürmüş, o biri qardaşı Tağını isə arvadı və qızı ilə birlikdə Mailov teatrına aparmışlar; yolda onlar Tağını da öldürmüş və üzərində olan 2500 rubl pulu götürmüşlər. Ermənilər Mikayılovların mənzilindən ümumilikdə 54.000 rubl dəyərində nağd pul və digər qiymətli əşyalarını götürmüşlər. (c. I, v. 30)

Teymur Səlimovun Serkovnaya küçəsində yerləşən mənzilinə silahlı ermənilər gəlmiş və 150.000 rubl dəyərində olan bütün əmlakını aparmışlar. Mənzildə olan dalandar Məmməd İrza qarətçilərin arasında həmin evdə yaşamış Aleksandr və Levon Ter-Qazarovları və onların adı müəyyən ediləməmiş üçüncü qardaşlarını tanımışdır; Məmməd İrza Aleksandr Ter-Qazarovun kimə telefonla mənzil sahiblərinin evdə olmadığını bildirərək, onu Səlimovun mənzilinə gəlməyə dəvət etdiyini eşitmişdir. (c. I, v. 56)

Ağə Əli İsmayılovun Bondarnaya küçəsində yerləşən mənzilinə tüfənglərlə silahlanmış altı nəfər erməni gələrək, Ağə Əlini güllələmək istəmişlər. Onlar Nikolay pulları ilə 7080 rubl pulunu alaraq, onu öldürməyə razılaşmış və yalnız süngü ilə kürəyindən yaralamışlar. Sonra mənzildən 17.780 rubl dəyərində olan bütün qiymətli əşyaları götürərək, ermənilər Ağə Əlini və onun ailəsini Mailov teatrına aparmış və orada onların hamısını bir gün yarım saxlamışlar. İsmayılov qarətçilərin arasında bərbərlər ittifaqında xidmət edən dolu bədənli, qırılmış, çopur sifətli Arşak Avetisovu tanımışdır. (c. I, v. 91)

Çadrovaya küçəsində yaşayan Yaxşı Xanım Hacı Əli Mərdan qızı Ma-

nafovanın evinə tüfənglərlə silahlanmış bir neçə nəfər erməni soxulmuş, onun oğlu Ağavərdi Manafovı güllələmiş və onun 75.000 rubl dəyərində olan bütün əmlakını qarət etmişdir. Yaxşı Xanım qarətçilərdən öz kirayənişini, mart hadisələrindən sonra Qoqolevskaya küçəsi, dalan 2, ev 14 ünvanına köçmüş Aleksandri tanımışdır. (c. I, v. 124)

Mart qırğınlarının üçüncü günü Bondarnaya küçəsində yaşayan Məmməd Tağı Kərimovun mənzilinə Kərimovun kirayənişini Levon Arutyunoviç Qaraxanovun gətirdiyi bir neçə silahlı erməni gəlmişdir. Qaraxanov ümumilikdə 49.000 dəyərində nağd pul və ən qiymətli əşyaları götürərək, Kərimovu Mailov teatrına göndərmiş və ona hərbi nümunəli gödəkcəsini əynindən çıxarmağı məsləhət görmüşdür, belə ki, onu müsəlman divizionunun süvarisi kimi qəbul edib güllələyə bilərdilər. Sonra Qaraxanov Məmməd Tağının o vaxt praporşiklər məktəbində oxuyan qardaşını axtarmağa başlamışdır. Qaraxanovun yoldaşları onu axtararaq Əmir Qulu Həsənovun yaxınlıqdakı mənzilinə gəlib çıxmış və orada Əmir Qulunu və onun iki oğlunu, Məhərrəm və Hüseyn Balanı qətlə yetirmişlər. (c. I, v.124)

Elə həmin gün bir qrup silahlı erməni Tatarskaya küçəsində yaşayan Nəsir Kərbəlayı Kazım oğlunun mənzilinə gəlmiş və onun əmisi Həbibulla Molla Hacı Baba oğlunu və əmisi oğlu Hacı Baba Həbibulla oğlunu öldürərək, 2000 rubl nağd pulunu və 7662 rubl dəyərində müxtəlif qiymətli əşyalarını götürmüşlər. Nəsir özü qaçıb xilas ola bilməmişdir. O, cinayətkarların arasında Tatarskaya və Karantinnaya küçələrinin tinindəki baqqal dükəninin sahibi Yequşu, Samvelin oğlunu görmüşdür. (c. I, v. 125)

Martın 20-də bir dəstə silahlı erməni əsgəri Serkovnaya küçəsində yaşayan Məşədi Məmməd Sadiq Talibovu ailəsi ilə birlikdə əsir apararkən, onun kirayənişini, andlı iclasçı Varşamyanın qardaşı Levon Varşamyan Talibovun 5.000.000 rubl dəyərində olan bütün qiymətli əşyaları qarət etmişdir; təkcə 30 funta yaxın qızıl oğurlanmışdır. (c. I, v. 162)

Martın 20-də Çadrovaya küçəsində yaşayan İsmayıl bəy Şeyda bəy oğlunun mənzilinə 20-25 nəfər erməni əsgəri gəlmiş, mənzildə axtarış aparmış və İsmayıl bəyin 5200 rubl pulunu götürmüşlər. Sonra onlar İsmayıl bəyi,

onun qardaşı Qasım bəyi, əmisi Xalıq bəy Məmmədbəyovu və sonuncunun oğlu İlyas bəyi küçəyə çıxarmışlar; burada onlar dərhal 70 nəfərə yaxın erməni tərəfindən əhatəyə alınmışlar. Bu kütlədən bir çoxları İsmayıl bəyə və onun yaxınlarına atəş açmağa başlamış və üç güllə ilə Qasım bəyi, bir güllə ilə Xalıq bəyi və üç güllə ilə İlyas bəyi öldürmüşlər. Çiyindən güllə yarası almış İsmayıl bəy qaça bilməmişdir. İsmayıl bəy ona güllə atanlardan I kişi gimnaziyasının tələbəsi Paronyanı tanımışdır. (c. I, v.164)

Tüfənglərlə silahlanmış bir neçə erməni Nijne-Priyutskaya küçəsində yaşayan Əliyoldaş Əliyevin evinə soxulmuş, onun özünü və dörd qardaşını qətlə yetirmiş və onların bütün əmlakını qarət etmişlər. Bu zaman onlar Əliyevin kirayənişini Yankel Samuiloviç Slavinskiyin də əşyalarını götürmüşlər. Sonradan Slavinski qarətçilərdən birini küçədə tanımışdır və o, həbs edilmişdir; bu Xaçatur Martirosov idi. (c. II, v. 45)

Həmin vaxt Məşədi Məmməd Sadiq Həsənovun da əşyaları silahlı ermənilər tərəfindən qarət edilmişdir; cinayətkarların başında Sergey Melikov dururdu. (c. II, v.176)

Mart hadisələri zamanı erməni əsgərləri tərəfindən Əli Övsəd Davudzadənin "Grand Otel" mehmanxanasının birinci mərtəbəsində yerləşən baqqal dükanı qarət edilmişdir; sonradan Stepan Lalayev Əli Övsətin kürəkəni İmamverdi Zeynalova demişdir ki, dükən onun əmri ilə qarət olunmuşdur. (c. I v. 112, 113)

Mart qırğınlarının ikinci günü Qalada, kilsənin yanında yaşayan İşxan Qarabəyov qayını Nikolayla birlikdə öz evinin damından qarşdakı evdə yaşayan Əbdül Cabbar Babayevin mənzilinin pəncərələrini atəş tutmuşdur. Əbdül Cabbarın qardaşı Əbdül Qafar kabinetə daxil olaraq telefonla danışmağa başlayarkən Qarabəyov və onun qayını bir neçə atəş açmış və onu yerindəcə öldürmüşlər (c.I, v.3).

Əbdül Cabbar Babayevin sözlərinə görə onun yaxın tanış Pyotr Moiseyeviç Zorabov həkim Tıqran Ter-Zaxaryanın deşkininin digər ermənilərlə birlikdə Cavad bəy Aşurbəyovun və doktor Kərim bəy Sultanovun öldürülməsində və cəsədlərin "Dağıstan" mehmanxanasının yanan binasının içinə

atılmasında özünün iştirakı barədə necə danışdığını eşitmişdir. (c. I, v. 4)

Yuxarıda şərh edilənləri nəzərdən keçirərək və;

I. Yuxarıda təsvir edilən cinayətlərin törədilməsində: 1. Əli Övsəd Davudzadənin, İmamverdi Zeynalovun və Ağa Hüseyn Tağıyevin ifadələri üzrə Stepan Lalyevin; 2. Abbas Eyvazovun ifadəsi üzrə Artyom Nikolayeviç Ter-Akopovun və Fridun Antonovun; 3. həmin Eyvazovun, polkovnik Mansur şahzadə Qacarın və Ağa Hüseyn Tağıyevin ifadələri üzrə Jorj Melikovun; 4. Əbdül Cabbar Babayevin ifadəsi üzrə İşxan Qarabəyovun, onun qayını Nikolayın və Tıqran Ter-Zaxaryanın dəşkininin; 5. Mirzə Əhməd Hüseynzadənin ifadəsi üzrə Asatur Vaçyansın; 6. Ağa Hüseyn Tağıyevin ifadəsi üzrə Tatevos Əmirovun; 7. Məşədi Əhməd Rəhim oğlunun, Ağa Hüseyn Hacı Səlim oğlu Nəcəfovun və Nəsir Kərbəlayı Əzim oğlunun ifadələri üzrə baqqal Yexuş Samveloviçin; 8. həmin Məşədi Əhməd Rəhim oğlunun ifadəsi üzrə dərzisi Hayk Yeramiş oğlunun; 9. Məşədi Hüseyn Səfəraliyevin və Mir Qasım Seyid İsmayıl oğlunun ifadələri üzrə çəkməçi İsaak Baqdasarovun; 10. Əsxəddin Hacı oğlu Mustafayevin ifadəsi üzrə zabit Sergeyevin; 11. Teymur Səlimovun ifadəsi üzrə Aleksandr Ter-Qazarovun, Levon Ter-Qazarovun və onların adı hələ də müəyyən edilməmiş üçüncü qardaşının; 12. Ağa Əli İsmayilovun ifadəsi üzrə bərbər Arşak Avetisovun; 13. Yaxşı Xanım Hacı Əli Mərdan qızı Manafovannın ifadəsi üzrə soyadı hələ də müəyyən edilməmiş Aleksandrın; 14. Məmməd Tağı Kərimovun ifadəsi üzrə Levon Arutyunoviç Qaraxyanının; 15. Məşədi Məmməd Sadiq Həsənovun ifadəsi üzrə Sergey Melikovun; 16. Məşədi Məmməd Sadiq Talibovun ifadəsi üzrə Levon Varşamyanın; 17. İsmayıl bəy Şeyda bəy oğlunun ifadəsi üzrə 1 kişi gimnaziyasının tələbəsi Paronyanın; 18. Ağa Hüseyn Tağıyevin ifadəsi üzrə Ambarsum Melikovun, praporşik Dovlatovun və Xristofor Dildarovun; 19. Mir Əbdül Əziz Seyidovun ifadəsi üzrə tələbə Popovya-

nın; 20. Yankel Samuiloviç Slavnskinin ifadəsi üzrə Xaçatur Martirosovun; 21. Məşədi Hüseyn Səfəraliyevin ifadəsi üzrə praporşik Avakyanın; 22. Kazım Ələsgər oğlu Axundovun ifadəsi üzrə Yeqiş Paxlavuninin və Levon Saatsəbzəyovun ifşa olunduğunu;

II. Yuxarıda təsvir olunan cinayətlərin törədildiyi mart qırğınlarının müsəlman əhalisini dəfələrlə silahlı çıxışa sövq etməyə cəhd göstərərək, nəticədə onun əvvəlcə Bakıda, daha sonra ucqarlarda fiziki olaraq məhv edilməsinə, bütün əmlakının mənimənilməsinə və onun bütün rifahının və siyasi üstünlüyünün təbii surətdə ermənilərin əlinə keçməsinə nail olmaq məqsədi ilə "Daşkənsütun" partiyası və Erməni Milli Şurası tərəfindən hələ 1917-ci ildən başlayaraq hazırlandığını;

III. 1918-ci ilin mart ayının 17-dən sonra cərəyan edən hadisələrin göstərdiyi kimi, müsəlmanların qətlə yetirilməsinin və müsəlmanların evlərinin darmadağın edilməsinin şəhərin bütün hissələrində, plana uyğun şəkildə, əvvəlcədən müəyyən edilmiş sistem üzrə, yaxşı təşkil edilmiş hərbi hissələr tərəfindən, həm də onların rəhbərliyi altında və Bakı şəhərinin erməni əhalisi tərəfindən həyata keçirildiyini;

IV. Buna görə də, yuxarıda təsvir olunmuş cinayətlərdən birinin və ya bir neçəsinin törədilməsində ifşa olunanların hamısının quldur dəstəsinin üzvləri kimi, həm də digər cinayətlərə görə cinayət məsuliyyətinə cəlb edildiyini nəzərə alaraq,

Hesab edirəm ki, Cəza haqqında Qanun Məcəlləsinin 13, 129, 927, 1452, 1453, 1607, 1633 və 1636-cı maddələri ilə nəzərdə tutulmuş cinayət əməllərinə görə yuxarıda adları çəkilən şəxslər barədə cinayət işi açılıns. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü A.Kluge (imza)

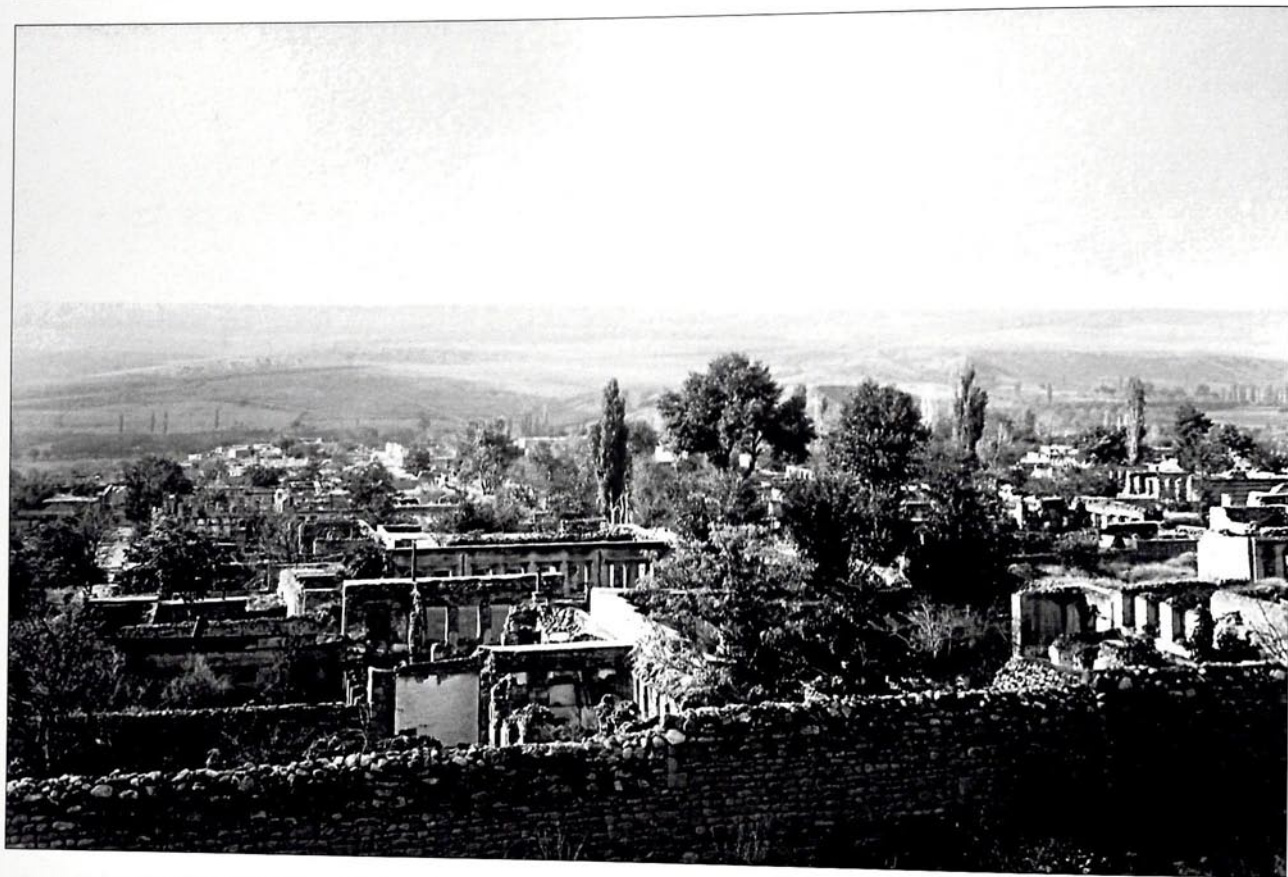
AR Pii SSA, f. 277, s. 2, i. 27, v. 16-24

1918

ŞAMAXI ŞƏHƏRİ

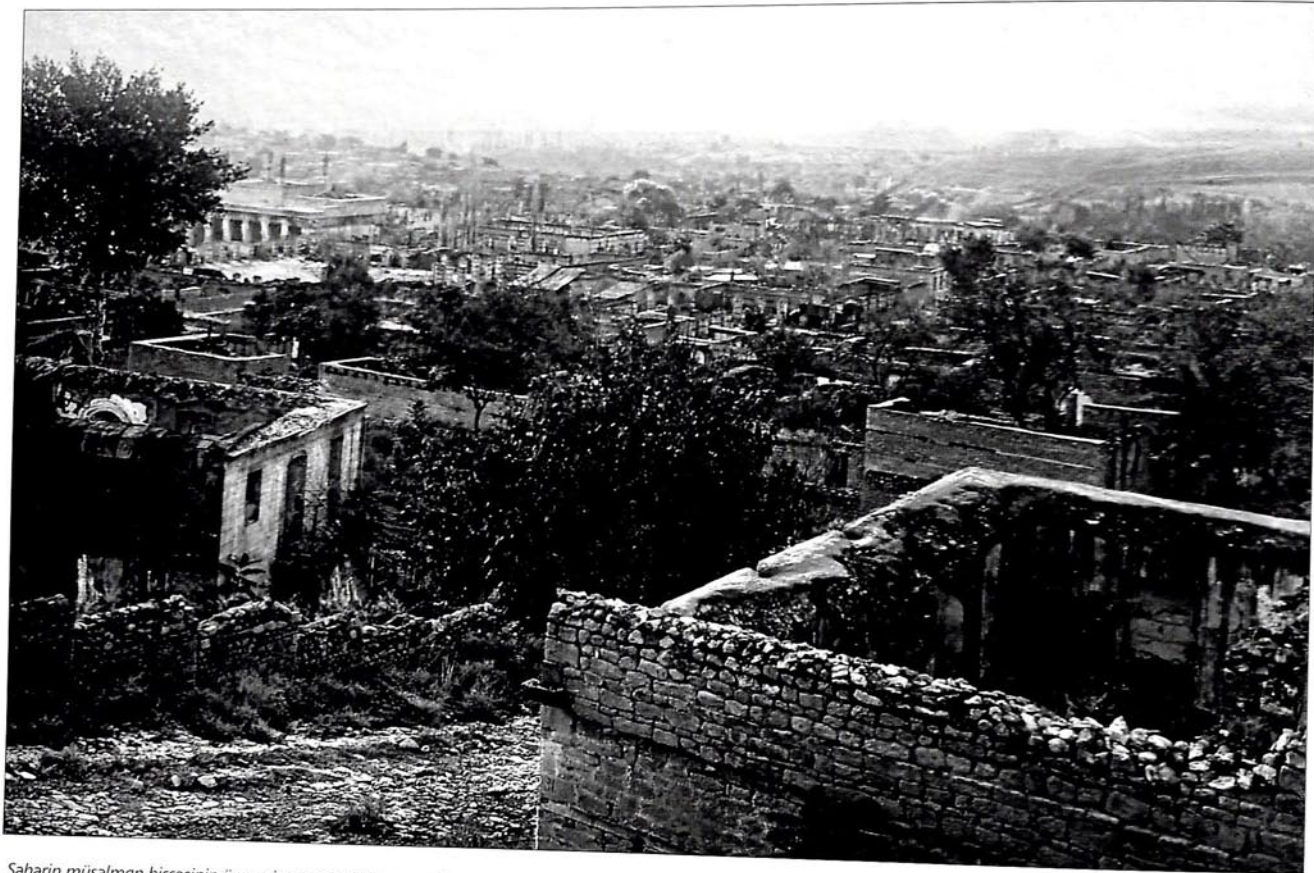

Şəhərin müsəlman hissəsinin ümumi mənzərəsi (panorama).

"Piran-Şirvan" bölməsinin qərbdən şərqə doğru ümumi mənzərəsi.

Şəhərin müsəlman hissəsinin ümumi mənzərəsi (panorama).

Şaxminas küçəsində Sultanovun evinin həyatında insan sümükləri.

Cüma məscidinin ümumi görünüşü – fasad Axund Hacı Şıx Həbiblə.

Cümə məscidinin daxili görünüşü.

Cümə məscidinin şərq tərəfdən görünüşü.

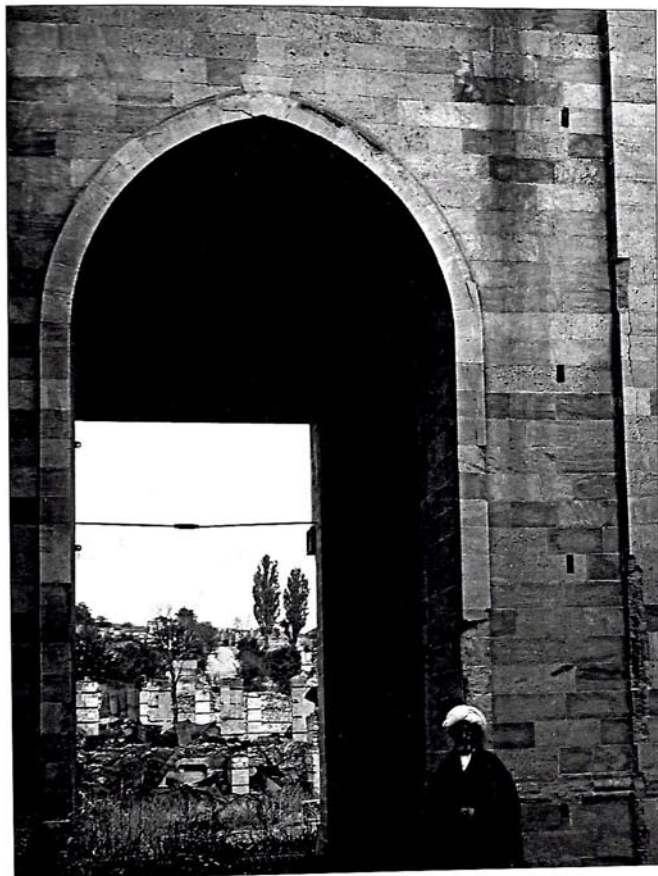

Cüma məscidinin qarşısında dağıntılar.

Cüma məscidinin qərb tərəfdən ümumi görünüşü.

Cüma məscidinin daxili görünüşü.

"Ərdabil" bölməsində məscidin darvazadan görünüşü.

Hacı Qasım məscidinin daxili görünüşü, Axund Hacı Şıx Həbiblə.

"İmamlı" məscidi, İmamın türbəsi və Axund Ağa Mir Mehdinin qəbr.

Yuxarı Qala məscidi, Hacı Seyid Əli Ağaxundun qabri ilə, cənub tərəfdən.

Yuxarı Qala məscidi, Hacı Seyid Əli Ağaxundun qəbri ilə, qərb tərəfdən.

Şamaxı şəhərində pravoslav kilsəsi.

Şamaxı şəhərində erməni qriqoriyan kilsəsi.

Böyük Bazardan Gürcübazar küçəsinin görünüşü.

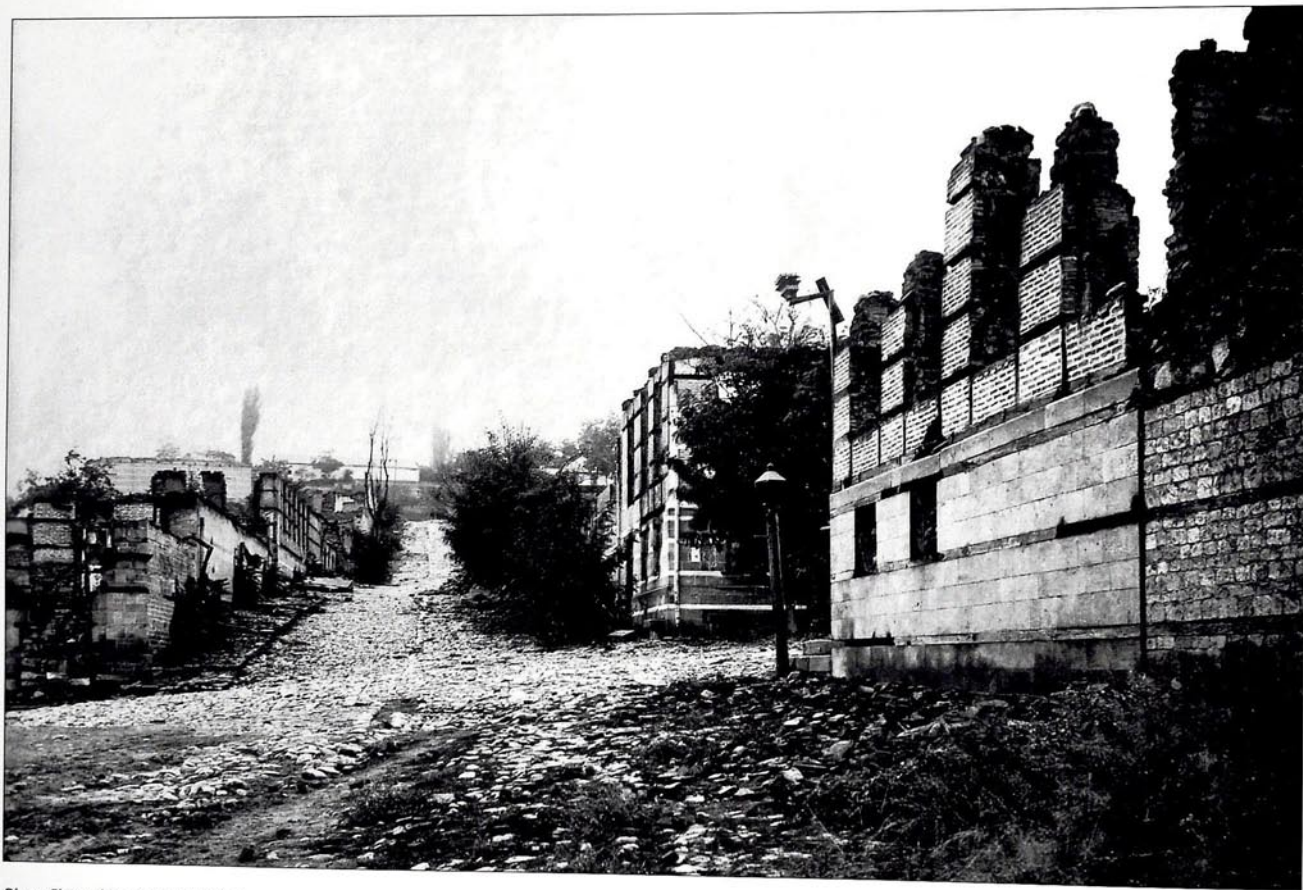
Bolşaya Bazarnaya küçəsində dükanların dağıntıları.

Bolşaya Bazarnaya küçəsində dükanların dağıntıları.

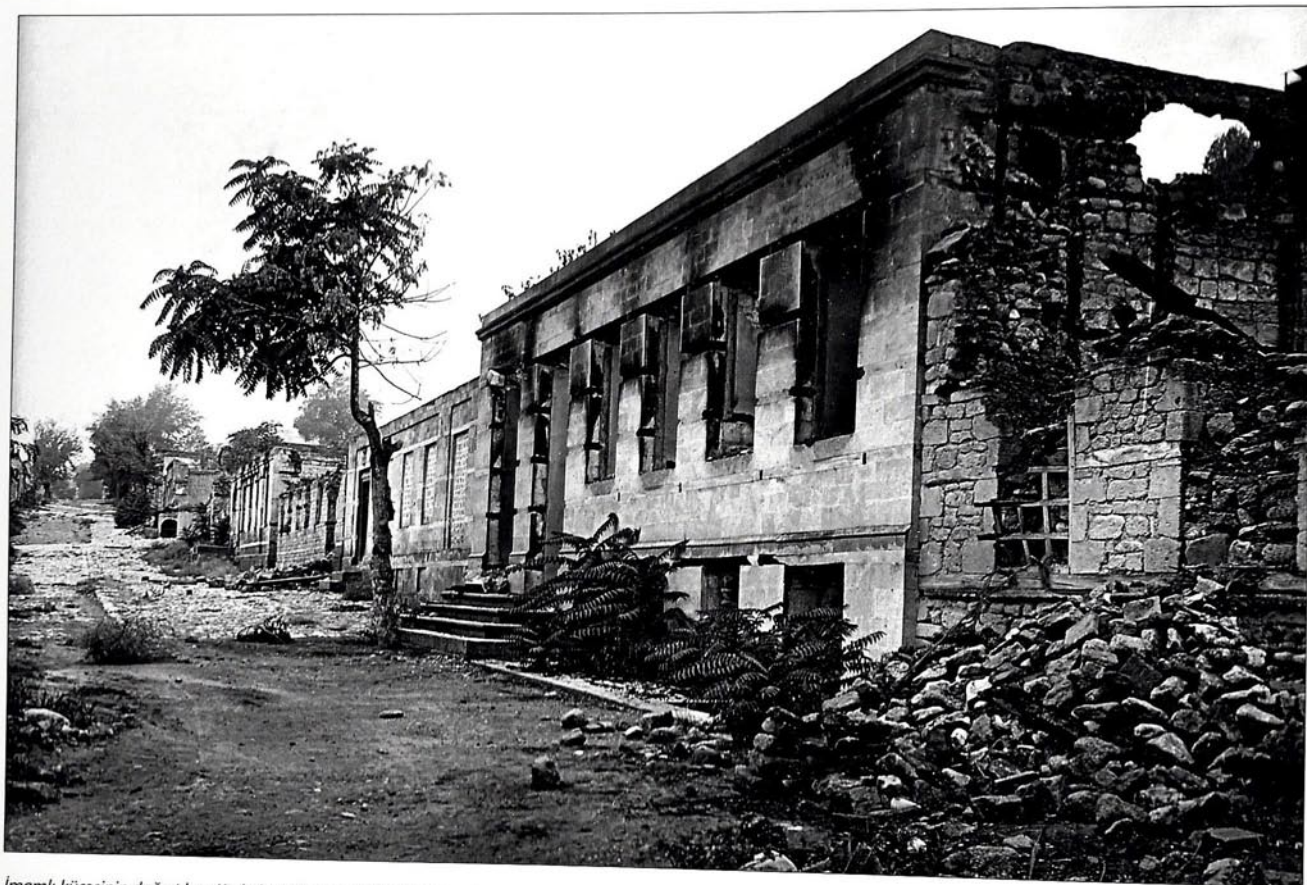
"Şıxminas" bölməsində Yuxarı meydanda dükanların dağıntıları.

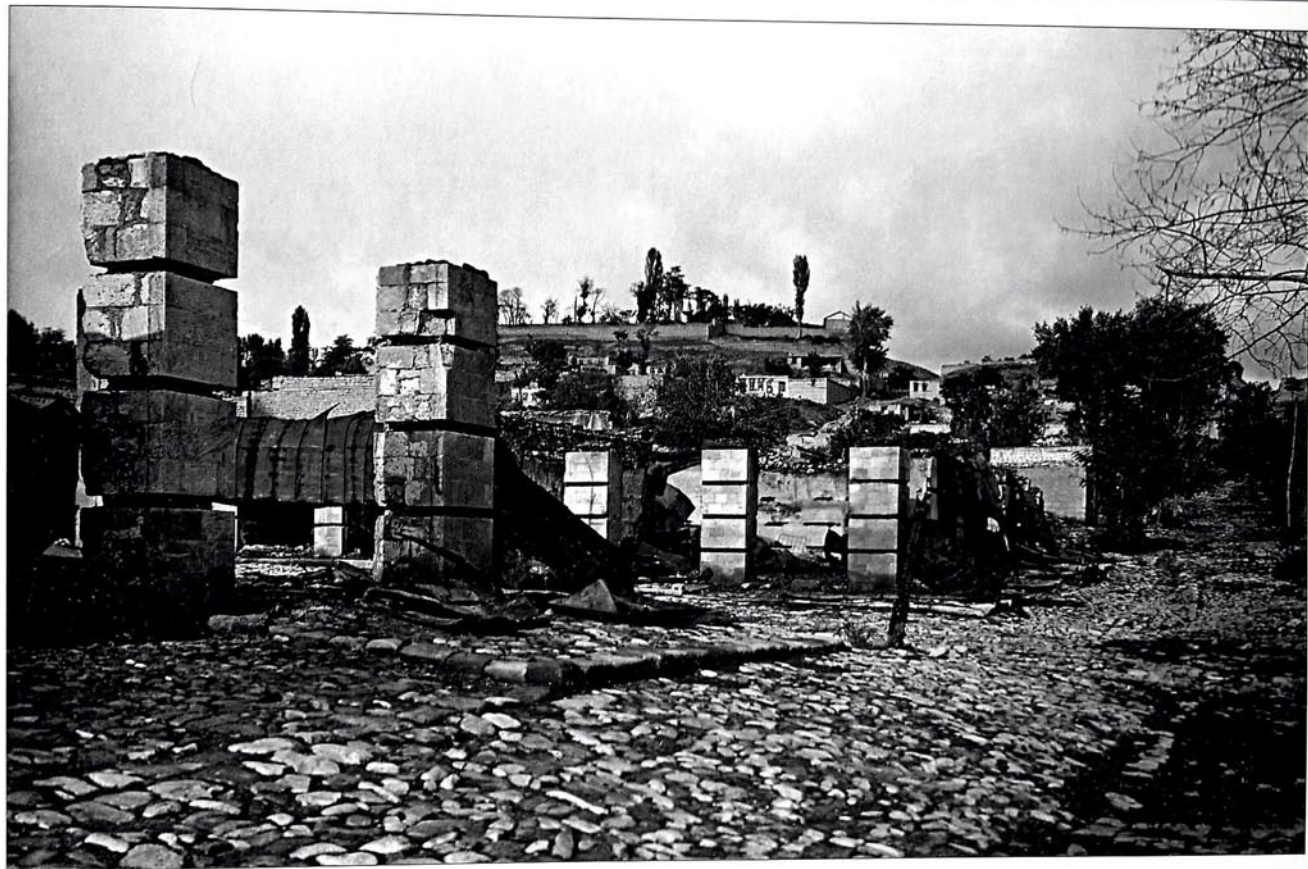
Piran-Şirvan küçəsinin görünüşü.

Pıran-Şirvan küçəsinin görünüşü, Hasanovların və Şixiyevin evləri.

İmamlı küçəsinin dağıntıları, Kərbəlayı Məmməd Əli Əliyevin evi.

Şixminas və Bolşaya Bazarnaya küçələrinin tininda dağıntılar.

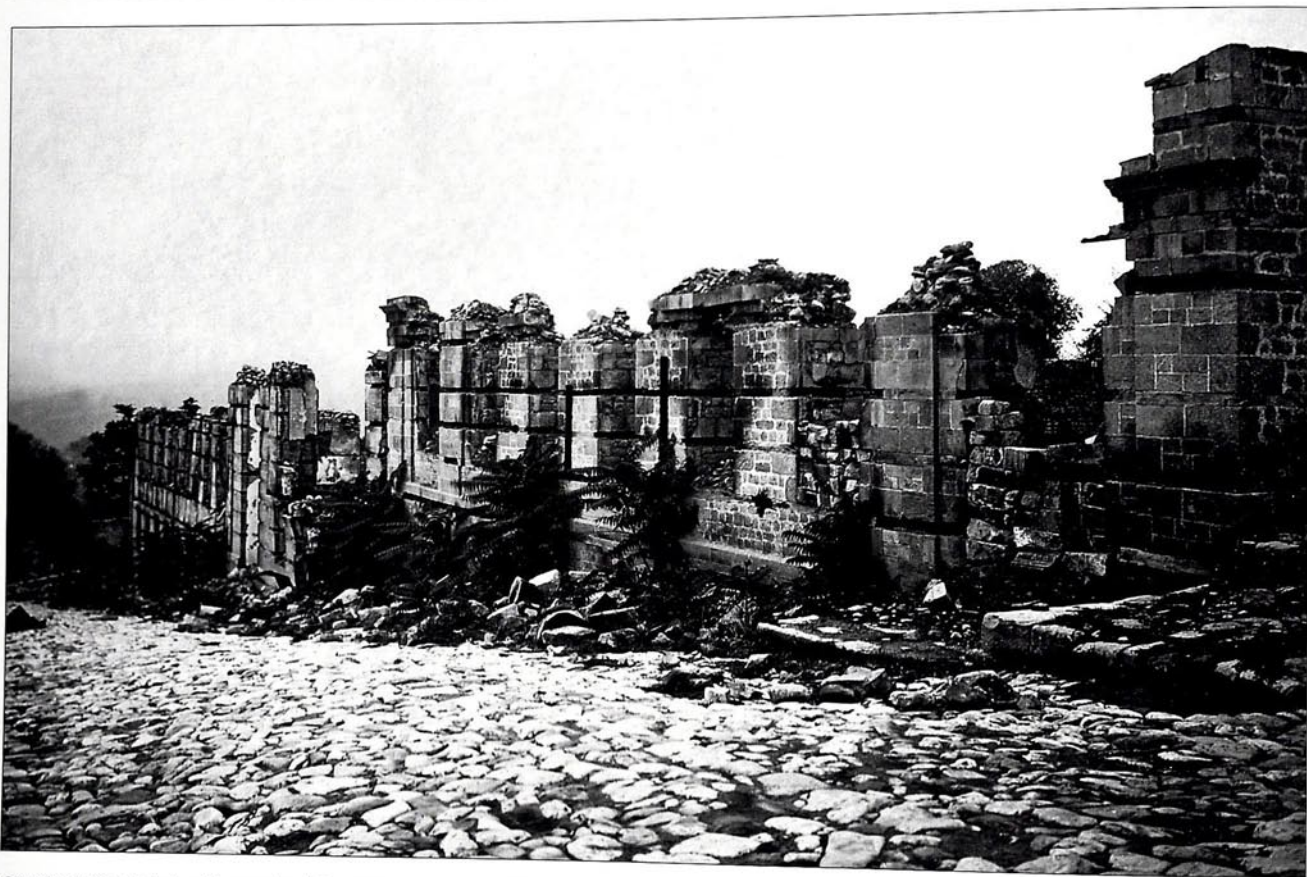

Şaxminas küçəsi, İsmayılovlara və Zeynalovlara məxsus evlər.

Sadovaya küçəsinin görünüşü, Hacı Saftar Rahim oğlunun evi.

Gürcübazır küçəsinin şimaldan cənuba doğru görünüşü, Hidayət və Müftinin evləri.

İmamlı və Gürcübazar küçələrinin tinində dükanların dağıntıları.

Kupeçeskaya kütəsində Hacı Dadaş Əli-Mirzəyev evinin dağıntıları.

Kupeçeskaya küçasında Hacı Həsənin evinin dağıntıları.

Kupeçeskaya küçəsində Abdulla Dəmir oğlunun evinin dağıntıları.

Qoşabulaq və Gürcübazar küçələrinin tinində yerləşən evin dağıntıları və ətrafdakı xarabazartlıq.

Qoşabulaq küçəsinin görünüşü, Müftinin və Veysovun evləri.

Şia Qazisi Axund Molla Abbasqulu Əbdül Hüseynzadənin dağıdılmış evi.

Şixminas küçəsində Azad bəy Qocamanbəyovun evinin dağıntıları.

"Şixminas" bölməsində Cəfər-Qulu Axundovun evinin dağıntıları.

Yuxarıqala küçəsində Əşraf Hacı Səlim oğlunun evinin dağıntıları.

"İmamlı" bölməsində İsgandarovların evinin dağıntıları.

"İmamlı" bölməsində Qazanfər Zeynalovun evinin dağıntıları.

Cavad bəy və Rüstəm bəy Məmmədovlara məxsus evin dağıntıları.

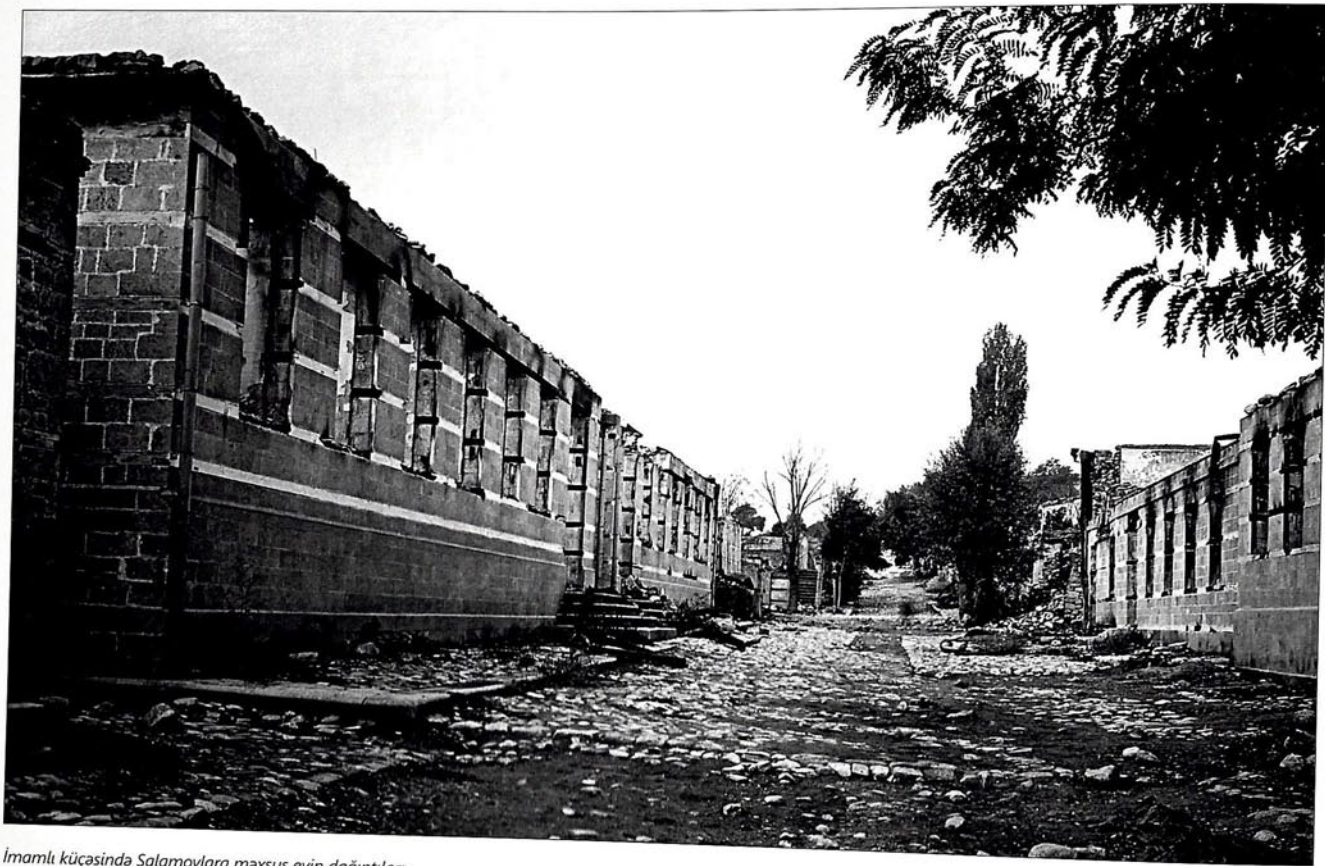

Cavad bəy və Rüstəm bəy Məmmədovlara məxsus evin dağıntıları.

İmamlı küçəsində Camo bəyin evinin dağuntları.

İmamlı küçəsində Salamovlara məxsus evin dağıntıları.

"Kövsərli" bölməsində İbrahim Əfəndinin evinin dağıntıları.

"İmamlı" bölməsində Məmməd Tağı Əliyev evinin dağıntıları.

PROTOKOL

5 noyabr 1918-ci il, Şamaxı şəhəri.

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü Novatski aşağıdakılara dair bu protokolu tərtib etmişdir:

Bu il noyabrın 1-də axşam saat 7-də mənim, yəni Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının Şamaxı şəhərindəki üzvü Novatskinin, yanıma adı çəkilən komissiyanın eksperti-fotoqraf L.U.Daşkeviç gələrək məlumat verdi ki, o, komissiyanın üzvü Mixaylovla birlikdə Şamaxıya gəlirmiş, Mixaylov yolda xəstələnib və Göyçay qəzası Kürdəmir nahiyəsi İltıçı kəndində qalıb, onun özü isə dağıdılmış şəhərin çəkilişlərini aparmaq üçün Şamaxıya gəlib.

Ertəsi gün şəkillərin çəkilişinə başlanılmışdır.

Noyabrın 2-də aydın havada aşağıdakı şəkillər çəkilmişdir:

- 1) "Piran-Şirvan" bölməsinin qərbdən şərqə doğru ümumi mənzərəsi;
- 2) Yuxarı Qala məscidi, Hacı Seyid Əli Ağa Axundun qəbri ilə, cənub tərəfdən;
- 3) Eyni məscid qərb tərəfdən;
- 4) "Şıxminas" bölməsində Cəfər-Qulu Axundovun evi;
- 5) Şıxminas küçəsində Sultanovun evinin həyatında insan sümükləri;
- 6) Cümə məscidinin daxili görünüşü;
- 7) Cümə məscidinin qərb tərəfdən ümumi görünüşü;
- 8) Eyni məscidin fasadı, Axund Hacı Şıx Həbiblə;
- 9) Cümə məscidinin daxili görünüşü;
- 10) Cümə məscidinin şərq tərəfdən görünüşü;
- 11) Cümə məscidinin qarşısında dağıntılar;

Noyabrın 3-də:

- 12) Şəhərin müsəlman hissəsinin ümumi mənzərəsi (panorama);
- 13) Şəhərin müsəlman hissəsinin ümumi mənzərəsi (panorama);
- 14) "İmamlı" məscidi, İmamın türbəsi və Axund Ağa Mir Mehədinin qəbri;
- 15) İmamlı küçəsində Salamovların evinin dağıntıları;
- 16) Hacı Qasım məscidinin daxili görünüşü, Axund Hacı Şıx Həbiblə;
- 17) "İmamlı" bölməsində İsgəndərovların evinin dağıntıları;
- 18) "Kövsərli" bölməsində İbrahim Əfəndinin evinin dağıntıları;
- 19) "Şıxminas" bölməsində Yuxarı meydanda dükanların dağıntıları;
- 20) Böyük Bazardan Gürcübazar küçəsinin görünüşü;
- 21) Bolşaya Bazarnaya küçəsində dükanların dağıntıları;
- 22) Bolşaya Bazarnaya küçəsində dükanların dağıntıları;
- 23) Bolşaya Bazarnaya küçəsində dükanların dağıntıları;
- 24) Kupeçeskaya küçəsində Hacı Dadaş Əli Mirzəyevin evi;
- 25) Həmin küçədə Abdulla Dəmir oğlunun evi;
- 26) Həmin küçədə Hacı Həsənin evi;
- 27) Gürcübazar küçəsinin şimaldan cənuba doğru görünüşü, Hidayət və Müftinin evləri;

Şamaxı şəhərində rütubətli, soyuq otaqda, yaxşı suyun, ümumiyyətlə, elementar şəraitin olmadığı səbəbindən fotosəkilləri aydınlaşdırmaq mümkün olmamışdır.

Komissiyanın üzvü: A.Novatski (imza).

Ekspert-fotoqraf: imza.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi, f. 1061, sih. 1, iş 106, vər. 69-70.

Baxış protokolu

1918-ci il, 6 noyabr.

Mən, Azərbaycan Hökuməti yanında Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü İsmayıl bəy Şahmalıyev, şahidlər - Ərzaq Nazirinin Şamaxı qəzası üzrə müvəkkili Mustafa bəy Mahmudovun və Şamaxı xəzinədarlığının kassiri Panteleymon İvanoviç Puqaçovun iştirakı ilə Şamaxı şəhərində pravoslav hərbi kilsəyə baxış keçirdim və müəyyən olundu:

Kilsəyə heç bir zərər dəyməyib, bütün, həm daş, həm də taxta hissələr salamatdır, pəncərələrə, qapılara toxunulmayıb və öz yerlərindədirlər, yalnız pəncərələrdə bir neçə şüşə sınıb, bütün zənglər, yalnız birindən başqa, qüldən asılmışdır, bir zəng kilsənin içindədir.

Bununla protokol bitmiş və imzalanmışdır. Kilsənin şəkli 46-cı № ilə çəkilib.

Şahidlər: M.Mahmudov, P.İ.Puqaçov (imzalar).

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü: İ.Şahmalıyev (imza).

AR DA, f. 1061, siy. 1, iş 106, vər. 71.

Baxış protokolu

1918-ci il, 6 noyabr.

Mən, Azərbaycan Hökuməti yanında Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü İsmayıl bəy Şahmalıyev, şahidlər - Şamaxı xəzinədarlığının kassiri Panteleymon İvanoviç Puqaçovun və Şamaxı qəzası Çuxuryurd kənd sakini Larion Zaxaroviç Kirilovun iştirakı ilə Şamaxı şəhərində erməni qriqoriyan kilsəsinə baxış keçirdim və aşağıdakılar müəyyən olundu:

Göstərilən kilsəyə zərər dəyməmiş, yanğın izləri və başqa dağıntılar yoxdur, bütün taxta hissələr salamatdır, pəncərələrə (çərçivələrə), qapılara toxunulmayıb, bəzi pəncərələrdə bir neçə şüşə sınıb və yerinə dəmir təbəqələr qoyulub; kilsəni əhatə edən daş hasar da zədələnməyib, iki dəmir və bir taxta darvazalar da salamatdır.

Bununla protokol bitmiş və imzalanmışdır.

Kilsənin şəkli 47-ci № ilə çəkilib.

Şahidlər: P.İ.Puqaçov, L.Z.Kirilov (imzalar).

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü: İ.Şahmalıyev (imza).

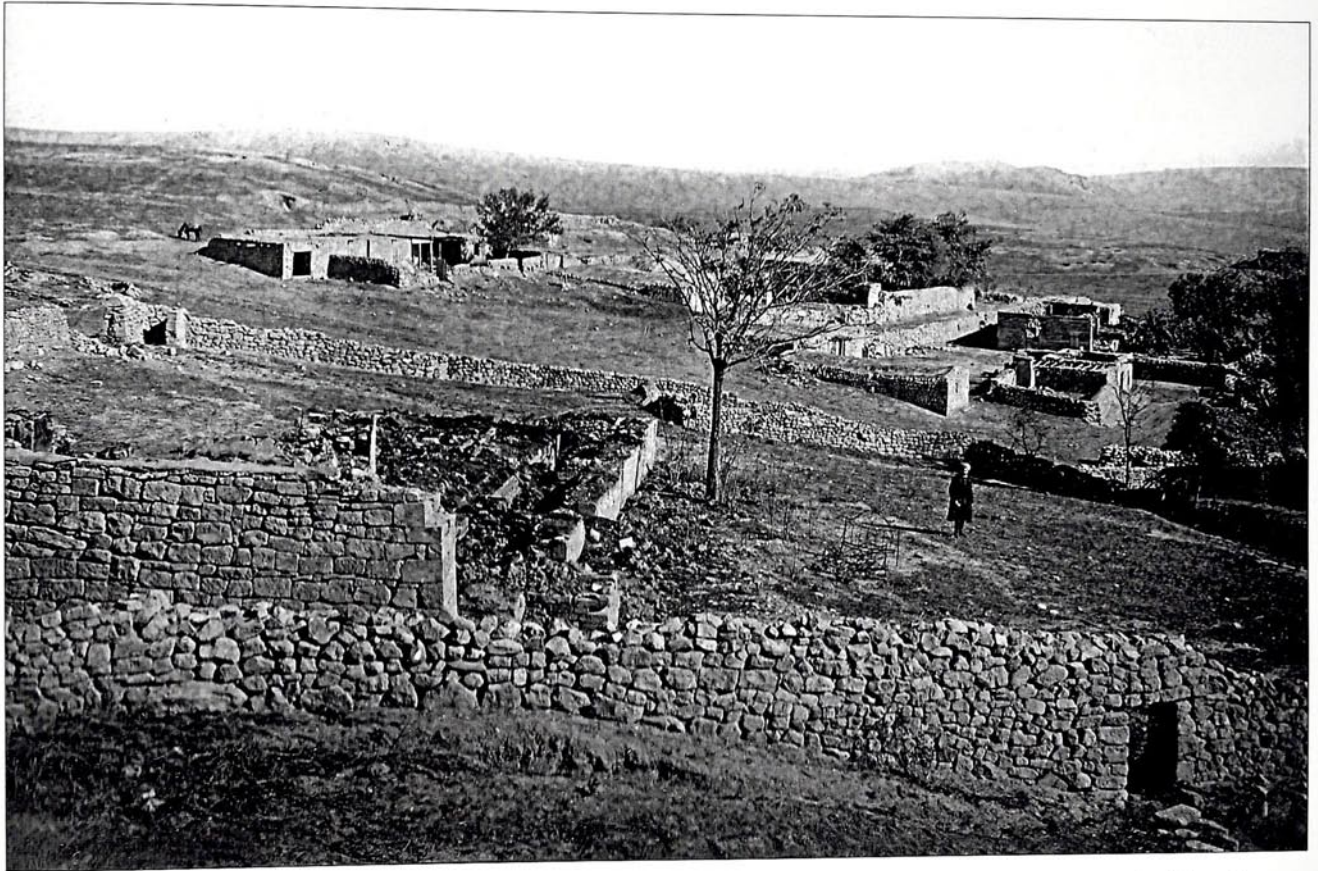
AR DA, f. 1061, siy. 1, iş 106, vər. 71.

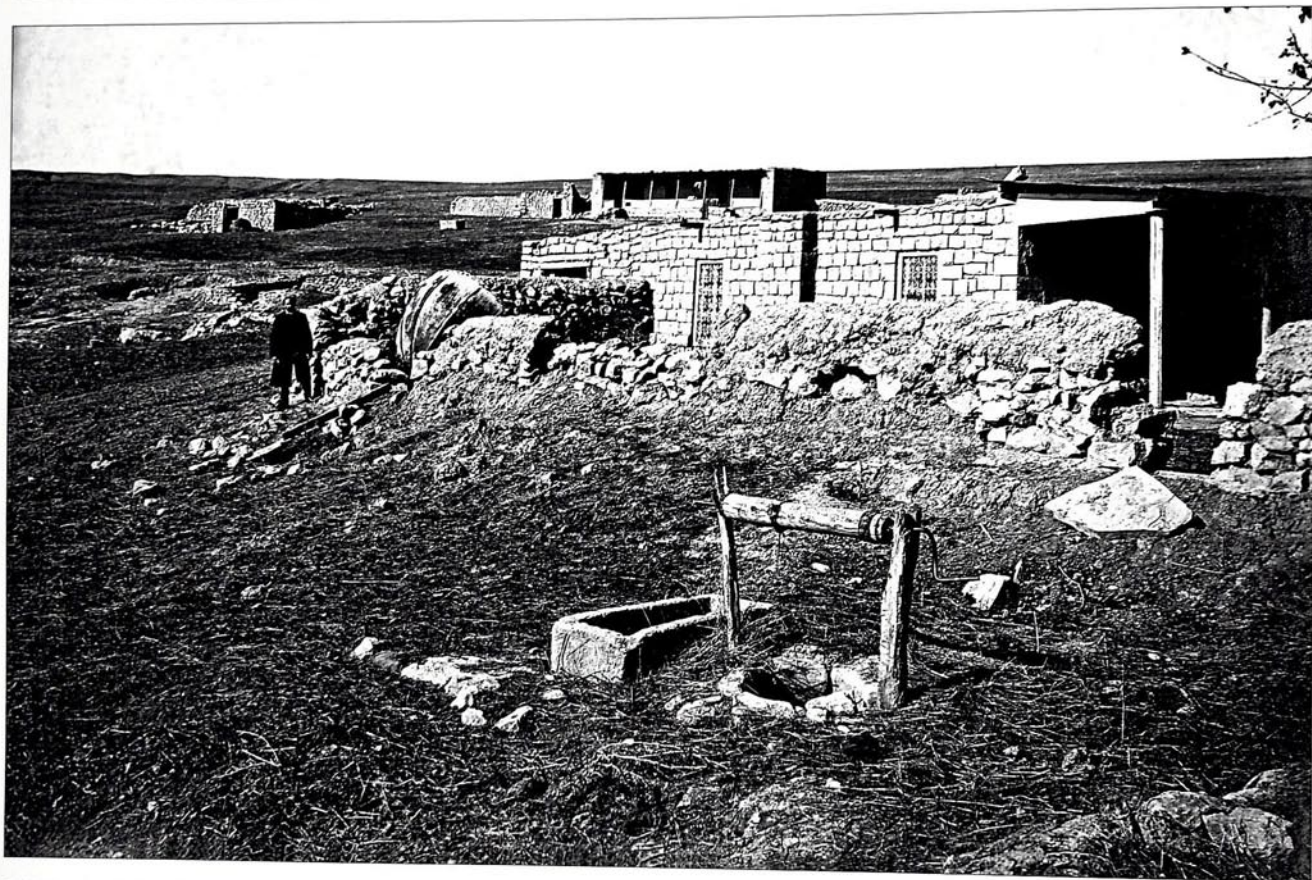
1918

ŞAMAXI QƏZASININ KƏNDLƏRİ

Takla-bay kandi. Ümumi manzara.

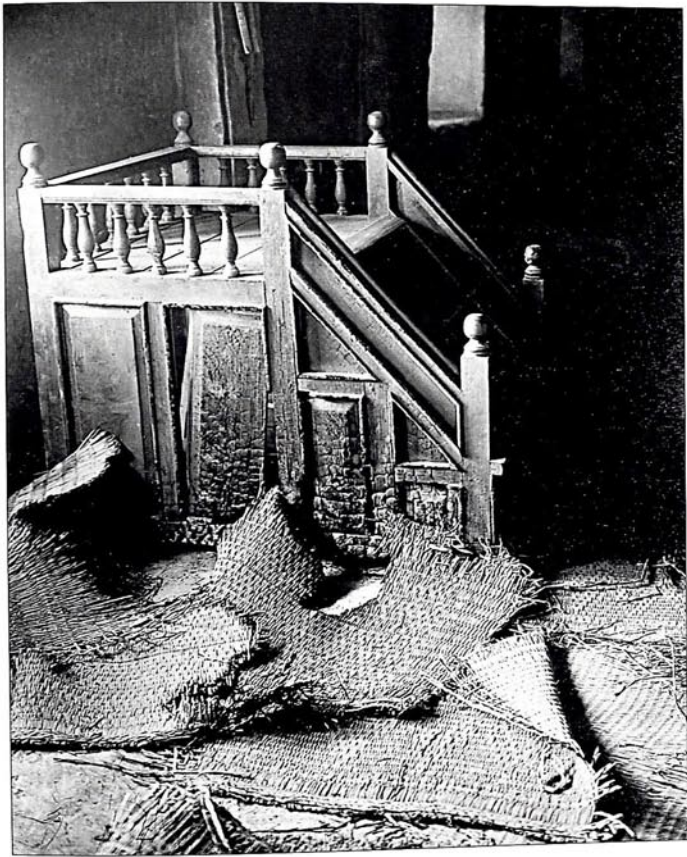
Təklə-bay kəndi. Məscid.

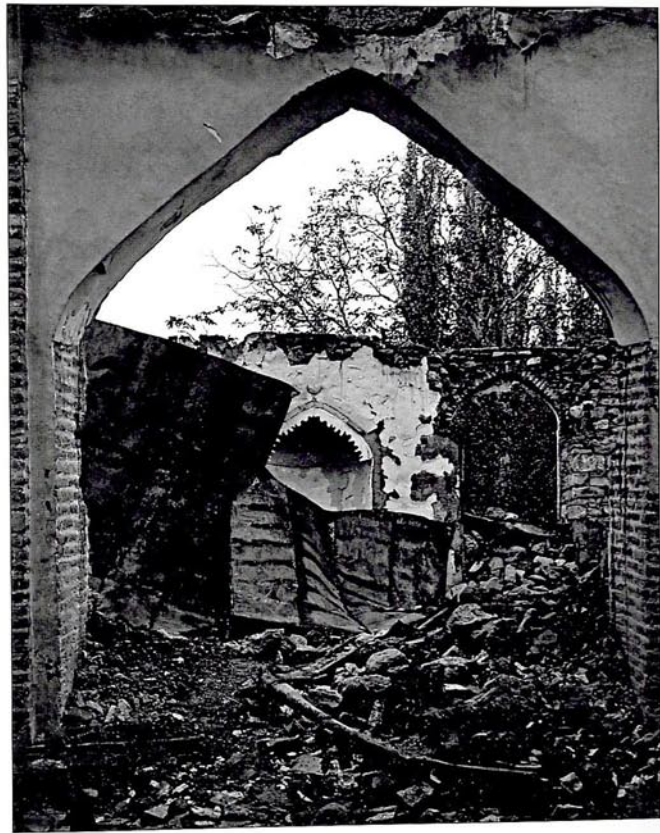
Çuxanlı kəndi. Ümumi mənzərə.

Çuxanlı kəndi. Abdulla Mahmud oğlunun evi.

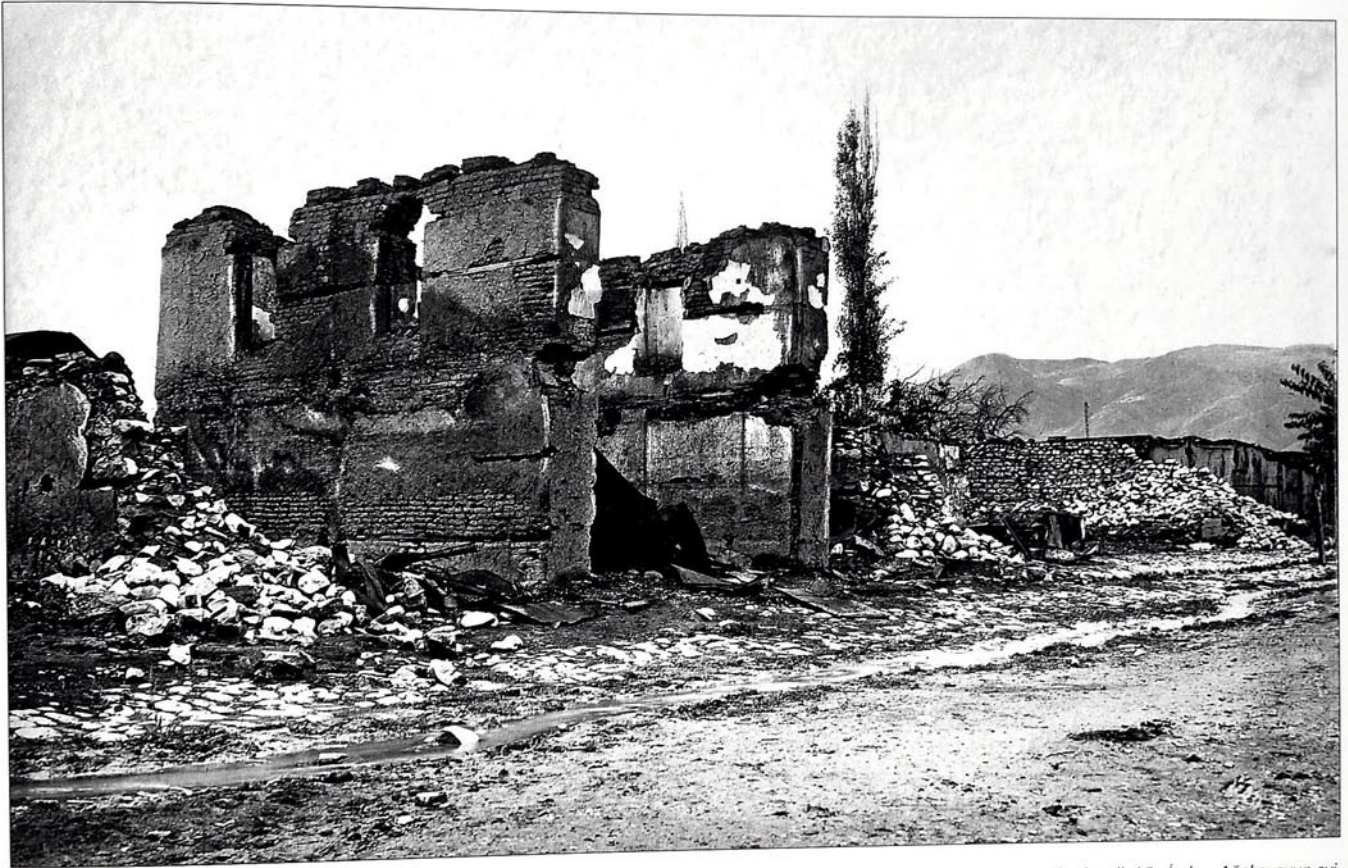
Çuxanlı kəndi. Məscidin minbəri yanğının izləri ilə.

Ağsu kəndi. Məscidin portalı.

Ağsu kəndi. Məscidin fəsadı.

Ağsu kəndi. Ağa İsbay Ağabəyovun evi

Ağsu kəndi. Hacı Səməd Hacı Məmməd oğlunun evi.

Çarhan kəndi. Saftar Heydər oğlunun evi.

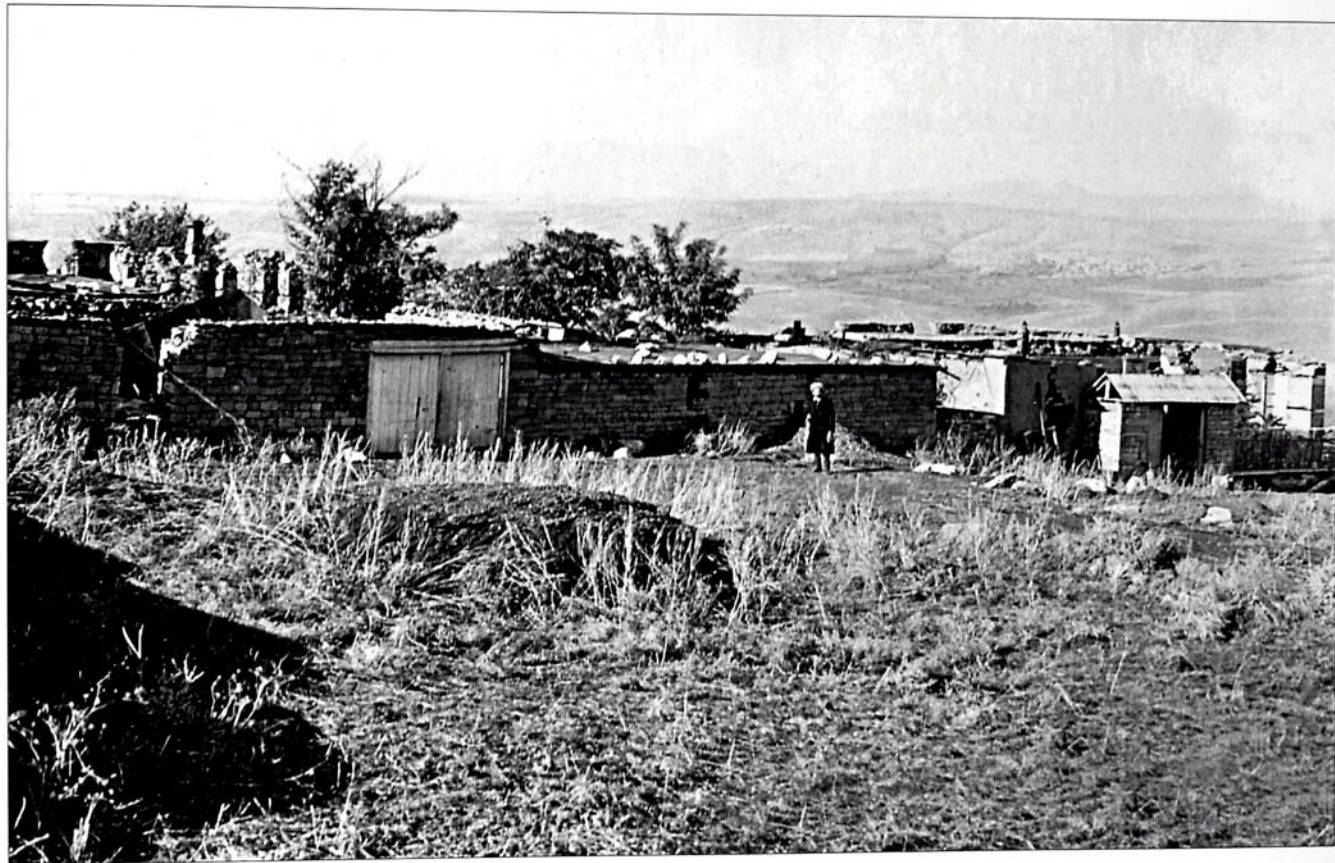
Çarhan kəndi. Məscid.

Boyat kəndi.

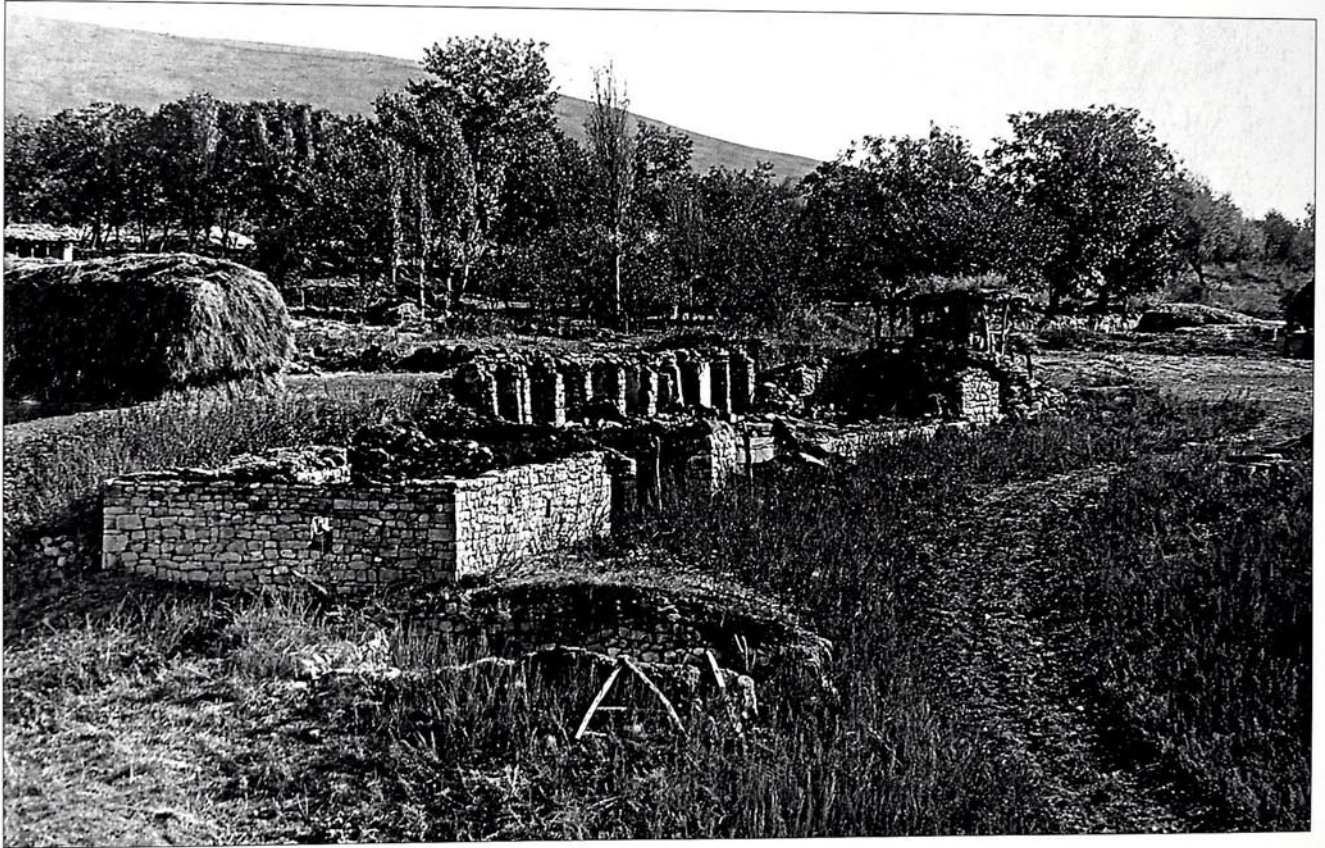
Boyat kəndi.

Osmanbəyli kəndi. Şıxəlilər qardaşlarının evi.

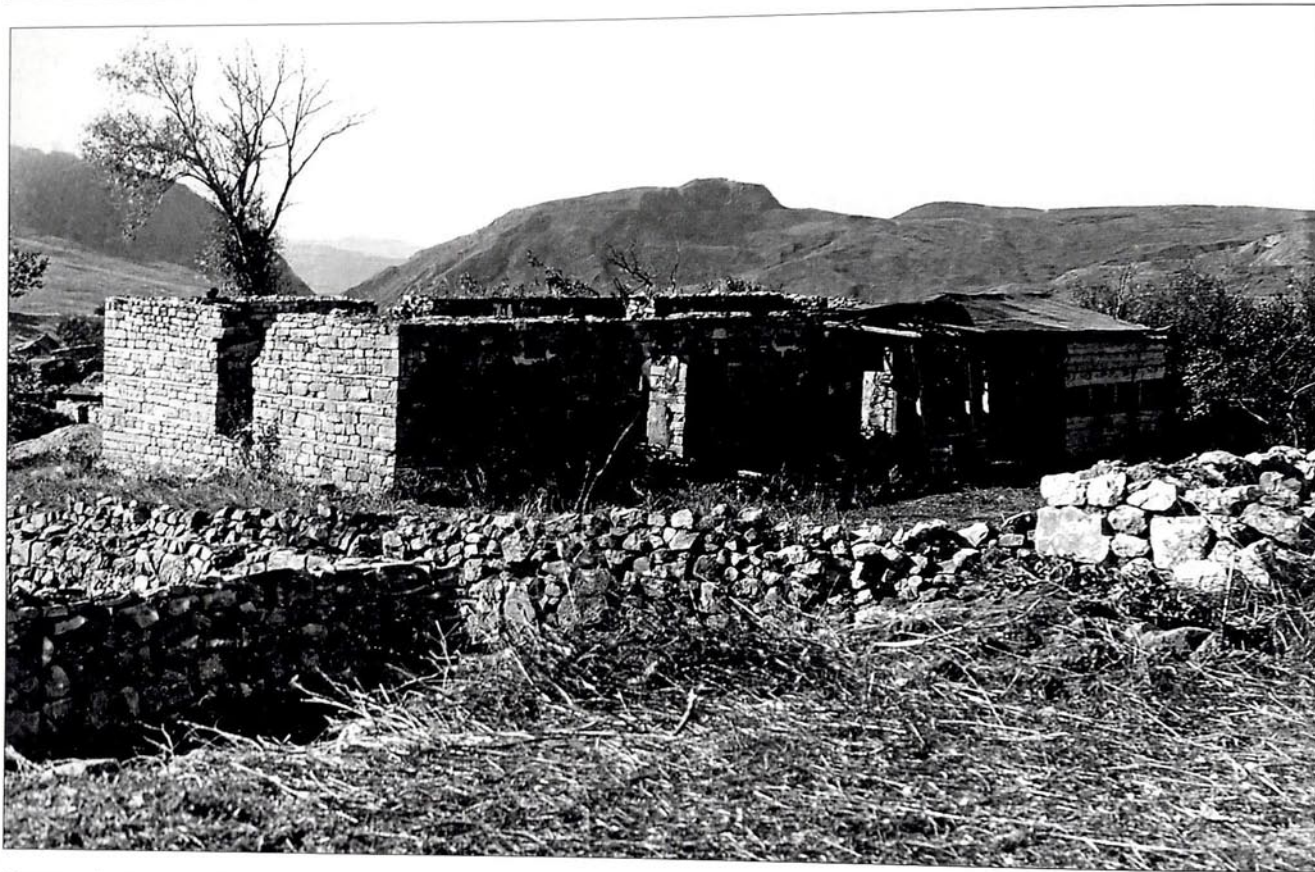

Marzandığa kəndi. Ən çox zarar dəymiş hissə.

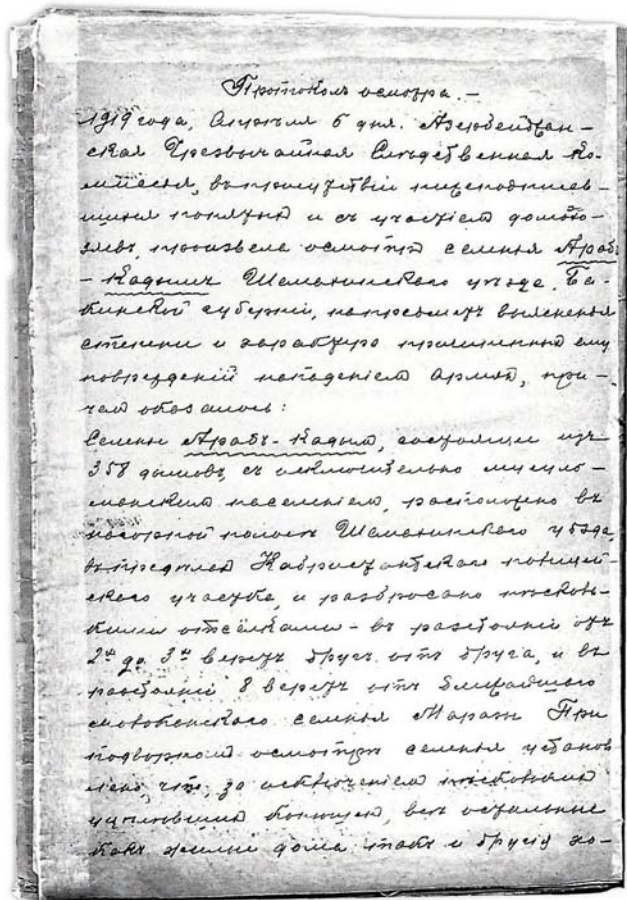

Əngəxaran kəndi. Məşədi Qədim Məşədi Nadir oğlunun evi.

Əngəxaran kəndində məscid.

Baxış protokolu

1918-ci il, 8 noyabr.

Mən, Azərbaycan Hökuməti yanında Fövqaladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü İsmayıl bəy Şahmaliyev, şahidlər - Ağə Mirzə Məmməd Hüseyn oğlunun və Surxay bəy Səməd bəy oğlunun iştirakı ilə Şamaxı qəzası Təklə-bəy kəndinə baxış keçirdim və aşağıdakılar müəyyən olundu:

Təklə-bəy kəndi Şamaxı şəhərindən şərqə doğru 11 verst aralı, dağın ətəyində yerləşir və təxminən 3-4 desyatin sahəni əhatə edir; kənddə olan 12 evdən 7-si yandırılıb və dağıdılıb.

Kəndin ümumi görünüşü 54-cü № ilə çəkilib.

Bununla protokol bitmişdir.

Şahidlər savadsızdır.

Komissiya üzvü: İ.Şahmaliyev (imza).

AR DA, f. 700, siy. 2, iş 12, vər. 136.

Baxış protokolu

1918-ci il, 8 noyabr.

Mən, Azərbaycan Hökuməti yanında Fövqaladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü İsmayıl bəy Şahmaliyev, şahidlər - Ağə Mirzə Məmməd Hüseyn oğlunun və Surxay bəy Səməd bəy oğlunun iştirakı ilə Şamaxı qəzası Təklə-bəy kəndinə baxış keçirdim və aşağıdakıları müəyyən etdim:

Məscid kəndin qurtaracağında yerləşir və kiçik həyəti ilə birlikdə 15 kvadrat sahin ərazini əhatə edir; məscidin uzunluğu 12, eni 6 və hündürlüyü 4 arşindir; məscidin özü yandırılmayıb və dağıdılmayıb, ancaq damda çox da hündür olmayan taxta minarənin yanğın (şahidlərin dediyinə görə) izləri vardır, günbüz isə düşərək məscidin həyətinə qalib; məscidin asfalt damında yanmış minarənin yerində qalmış 5-6 diametr ölçüsündə dəlik vardır.

Məscidin, eləcə də həyətdə olan günbəzin və yanmış minarənin şəkli 55-ci № ilə çəkilib.

Bununla protokol bitmişdir.
Şahidlər savadsızdır.
Komissiya üzvü: İ.Şahmalıyev (imza).
AR DA, f. 700, siy. 2, iş 12, vər. 137.

Baxış protokolu

1918-ci il, 8 noyabr.

Mən, Azərbaycan Hökuməti yanında Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü İsmayıl bəy Şahmalıyev, şahidlər - Şamaxı qəzası Mərzəndigə kənd sakinləri Məhərrəm Məmməd oğlunun və Şirinali Məhəmməd oğlunun iştirakı ilə Şamaxı qəzası Mərzəndigə kəndinə baxış keçirdim və aşağıdakıları müəyyən etdim:

Mərzəndigə kəndi Şamaxı şəhərindən şərqə doğru 8 verst aralı, dağın yamacında yerləşir və təxminən 15 kvadrat sajin ərazini əhatə edir; kənddə olan 80 evdən 70-i yandırılıb və dağıdılıb, 10- u isə salamatdır.

Kəndin daha çox dağıdılmış hissəsinin şəkli 53-cü № ilə çəkilib.

Bununla protokol bitmişdir.

Şahidlər savadsızdır.

Komissiya üzvü: İ.Şahmalıyev (imza).

AR DA, f. 700, siy. 2, iş 12, vər. 158.

Baxış protokolu

1918-ci il, 8 noyabr.

Mən, Azərbaycan Hökuməti yanında Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü İsmayıl bəy Şahmalıyev, şahidlər - Şamaxı qəzası Çuxanlı kənd sakinləri Fətulla Molla Əyyub oğlunun və Veys Xan Məlik oğlunun iştirakı ilə Şamaxı qəzası Çuxanlı kəndinə baxış keçirdim və aşağıdakıları müəyyən etdim:

Çuxanlı kəndi Şamaxı şəhərindən şimal-şərqə doğru 12 verst aralı, dağın yamacında yerləşir və təxminən 304 desyatin ərazini əhatə edir. Kənddə olan

42 evdən 25-i yandırılıb və dağıdılıb. Bu kənddə Əbdül Mürşüd Məhəmməd oğluna məxsus evin şəkli 58-ci № ilə, kəndin ümumi görünüşünün şəkli isə 57-ci № ilə çəkilib.

Bununla protokol bitmişdir.

Şahidlər savadsızdır.

Komissiya üzvü: İ.Şahmalıyev (imza).

AR DA, f. 1061, siy. 1, iş 6, vər. 115.

Baxış protokolu

1918-ci il, 8 noyabr.

Mən, Azərbaycan Hökuməti yanında Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü İsmayıl bəy Şahmalıyev, şahidlər - Şamaxı qəzası Çuxanlı kənd sakinləri Fətulla Molla Əyyub oğlunun və Veys Xan Məlik oğlunun iştirakı ilə Şamaxı qəzası Çuxanlı kəndinin məscidinə baxış keçirdim və aşağıdakıları müəyyən etdim:

Məscid kəndin mərkəzində, çox da hündür olmayan təpəliyin yanında yerləşir, uzunluğu 20, eni 10, yan divarların hündürlüyü 4 arşındır; daşdan tikilib, damı asfaltlandıdır.

Məscid özü zədələnməyib, ancaq içərisində, mollaının adətən Quran oxuduğu və moizə etdiyi minbər bir tərəfdən yandırılıb; məscidin döşəməsinə sərilmiş həsir xalçalar qismən yanıb.

Şahidlərin dediyinə görə, ermənilər məscidi yandırmaq üçün cəhd göstəriblər - həsir xalçaları məscidin ortasına yığıaraq və taxta minbəri də buraya qoyaraq, onlara od vurublar və beləliklə, alovun bütün məscidə yayılacağına və onun tamamilə yanacağına ümid ediblər. Ancaq adi bir təsadüf üzündən alov bütün məscidə yayılmayıb və hətta minbər də bütünlüklə yanmayıb.

Şəkil məscidin daxilində, minbərin yandırılmış hissəsi 56-cı № ilə çəkilib.

Bununla protokol bitmişdir.

Şahidlər savadsızdır.

Komissiya üzvü: İ.Şahmalıyev (imza).

AR DA, f. 1061, siy. 1, iş 6, vər. 116-117.

Baxış protokolu

1918-ci il, 10 noyabr.

Mən, Azərbaycan Hökuməti yanında Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü İsmayıl bəy Şahmalıyev, şahidlər - Şamaxı qəzası Ağsu kənd sakinləri Ağa İsa Əli bəy oğlunun və Paşa Abdulla oğlunun iştirakı ilə Ağsu kəndinə baxış keçirdim və aşağıdakıları müəyyən etdim:

Ağsu kəndi Kürdəmir stansiyasından şimala doğru 32 verst aralı, bu stansiyadan Şamaxı şəhərinə gedən şose yolunda, dağ atəyində yerləşir və 40 desyatinə artıq ərazini əhatə edir; 4 ev istisna olmaqla, kənddə olan 500 ev və məscid yandırılıb və dağıdılıb.

Bu kənddə aşağıdakı şəkillər çəkilib – məscid 64 və 65-ci № ilə; Səməd Hacı Məmməd oğlunun evi 66-cı № ilə və Ağa İsa bəy Ağa bəy oğlunun evi 67-ci № ilə.

Şahidlər savadsızdır.

Komissiya üzvü: İ.Şahmalıyev (imza).

AR DA, f. 1061, siy. 1, iş 6, vər. 102.

Baxış protokolu

1918-ci il, 10 noyabr.

Mən, Azərbaycan Hökuməti yanında Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü İsmayıl bəy Şahmalıyev, şahidlər - Şamaxı qəzası Ağsu kənd sakinləri Ağa İsa Əli bəy oğlunun və Paşa Abdulla oğlunun iştirakı ilə Ağsu kənd məscidinə baxış keçirdim və aşağıdakıları müəyyən etdim:

Məscid kəndin mərkəzində, Kürdəmir stansiyasından Şamaxı şəhərinə gedən şose yolundan 3 sajin aralı yerləşir; uzunluğu 22, eni 14, qismən dağılmış divarın hündürlüyü isə 4 arşındır.

Daş hasarla əhatə olunmuş məscid həyati ilə birlikdə təxminən 50 kvadrat sajin sahəni əhatə edir; məscidin dam örtüyü yoxdur, yandırılıb və onun qismən dağıdılmış dəmir təbəqələri şoseyə səpələnib, yan divarlar yerdən 2 arşın hündürlükdə bütünlüklə məscidin içinə tökülərək onu doldurub; məscidin taxta hissələrindən (pəncərə, qapı) heç bir iz qalmayıb.

Bununla protokol bitmişdir.

Kənd məscidinin şəkli 64-cü və 65-ci № ilə çəkilib.

Şahidlər savadsızdır.

Komissiya üzvü: İ.Şahmalıyev (imza).

AR DA, f. 1061, siy. 1, iş 6, vər. 103.

Baxış protokolu

1918-ci il, 10 noyabr.

Mən, Azərbaycan Hökuməti yanında Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü İsmayıl bəy Şahmalıyev, şahidlər - Şamaxı qəzası Çarhan kənd sakinləri Müslim Gözəl oğlunun və Seyid Məcid Molla Mahmud oğlunun iştirakı ilə Çarhan kəndinə baxış keçirdim və aşağıdakıları müəyyən etdim:

Çarhan kəndi Şamaxı şəhərindən cənub-şərqə doğru səkkiz verst aralı, dağın yamacında yerləşir və təxminən 12-15 desyatin sahəni əhatə edir; kənddə olan 160 evdən əllisi yandırılıb və dağıdılıb.

Bu kənddə iki şəkil çəkilib: 52-ci № ilə yandırılmış və dağıdılmış məscid, 51-ci № ilə Səftər Heydər oğlunun evi.

Bununla protokol bitmişdir.

Şahidlər savadsızdır.

Komissiya üzvü: İ.Şahmalıyev (imza).

AR DA, f. 700, siy. 2, iş 12, vər. 36.

Baxış protokolu

1918-ci il, 10 noyabr.

Mən, Azərbaycan Hökuməti yanında Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü İsmayıl bəy Şahmalıyev, şahidlər - Şamaxı qəzası Çarhan kənd sakinləri Müslim Gözal oğlunun və Seyid Məcid Molla Mahmud oğlunun iştirakı ilə Çarhan kənd məscidinə baxış keçirdim və aşağıdakıları müəyyən etdim:

Məscid kəndin mərkəzində yerləşir və kiçik həyəti ilə birlikdə təxminən 45 kvadrat səjın sahəni əhatə edir; uzunluğu 20, eni 14, salamat qalan divarların hündürlüyü isə 6 arşındır; məscidin dam örtüyü yoxdur – tamamilə yanıb və onun dəmir təbəqələri həyətə səpələnib; heç bir taxta hissələr yoxdur, yalnız yannmış pəncərə və qapıların çərçivələrinin yerləri qalıb; məscidin kifayət qədər qalın olan divarı uçmayıb. Bu məscidin şəkli 50-ci № ilə çəkilib.

Bununla protokol bitmişdir.

Şahidlər savadsızdır.

Komissiya üzvü: İ.Şahmalıyev (imza).

AR DA, f. 700, siy. 2, iş 12, vər. 36.

Baxış protokolu

1918-ci il, 10 noyabr.

Mən, Azərbaycan Hökuməti yanında Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü İsmayıl bəy Şahmalıyev, şahidlər - Çuxuryurd kənd sakinini İvan İvanoviç Polovinkinin və Boyat kənd sakinini Məşədi Heydər Əhməd oğlunun iştirakı ilə Şamaxı qəzası Boyat kəndinə baxış keçirdim və aşağıdakıları müəyyən etdim:

Boyat kəndi Şamaxı şəhərindən şərqə doğru 5 verst, kəndarası yoldan ¼ (dördüdə bir) verst aralı, Şamaxıdan gələndə yolun sağ tərəfində yerləşir; təxminən bir desyatin sahəni əhatə edir; kənddəki 25 evdən 20-si dağıdılıb və yandırılıb, 5-i salamatdır.

Bu kəndin şəkli 48-ci və 49-cu № ilə çəkilib.

Bununla protokol bitmişdir və imzalanmışdır.

Şahid: İvan Polovinkin.

Şahid Məşədi Heydər Əhməd oğlu savadsızdır.

Komissiya üzvü: İ.Şahmalıyev (imza).

AR DA, f. 700, siy. 2, iş 12, vər. 111, 156.

Baxış protokolu

1918-ci il, 7 noyabr.

Mən, Azərbaycan Hökuməti yanında Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü İsmayıl bəy Şahmalıyev, şahidlər - Şamaxı qəzası Osmanbəyli kənd sakinləri Hacı Hacıbaba oğlunun və İzzətulla Hacıbaba oğlunun iştirakı ilə Osmanbəyli kəndinə baxış keçirdim və aşağıdakıları müəyyən etdim:

Osmanbəyli kəndi Şamaxı şəhərindən cənub-şərqə doğru 10-12 verst aralı, dağın yamacında yerləşir və təxminən bir desyatin sahəni əhatə edir; bu kənddə olan 4 böyük bəy evindən və 10 kəndli evindən bütün bəy evləri, eləcə də Hacıbaba oğluna və İzzətulla Baba oğluna məxsus evlər yandırılıb və dağıdılıb.

Kəndin daha çox zərər dəymiş hissəsinin şəkli 52-ci № ilə çəkilib.

Bununla protokol bitmişdir.

Şahidlər savadsızdır.

Komissiya üzvü: İ.Şahmalıyev (imza).

AR DA, f. 700, siy. 2, iş 12, vər. 127.

Baxış protokolu

1918-ci il, 9 noyabr.

Mən, Azərbaycan Hökuməti yanında Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü İsmayıl bəy Şahmalıyev, şahidlər - Şamaxı qəzası Əngəxaran kənd sakinləri Məşədi Qədim Məşədi Nadir oğlunun və Daşdəmir Oruc oğlunun, Şamaxı şəhər sakinini Sıracəddin Əfəndiyevin iştirakı ilə Əngəxaran kəndinə baxış keçirdim və aşağıdakıları müəyyən etdim:

Əngəxaran kəndi Şamaxı şəhərindən şimala doğru 4 verst aralı, dağlar arası dərədə yerləşir və təxminən 25 desyatin sahəni əhatə edir. 16 ev istisna olmaqla, kənddə olan 186 evin hamısı yandırılıb və dağıdılıb.

Əngəxaran kəndində məscidin şəkli 59-cu № ilə, Məşədi Qədim Məşədi Nadir oğlunun evi 60-cı № ilə və kəndin ümumi görünüşü 61-ci № ilə çəkilib.

Şahidlər: Məşədi Qədim Məşədi Nadir oğlu və Daşdəmir Oruc oğlu savadsızdır.

Şahid: Siracəddin Əfəndiyev (imza).

Komissiya üzvü: İ.b.Şahmalıyev (imza).

AR DA, f. 1061, siy. 1, iş 110, vər. 22.

Baxış protokolu

1918-ci il, 9 noyabr.

Mən, Azərbaycan Hökuməti yanında Fövqaladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü İsmayıl bəy Şahmalıyev, şahidlər - Şamaxı şəhər sakini Siracəddin Əfəndiyevin və Şamaxı qəzası Əngəxaran kənd sakini Daşdəmir Oruc oğlunun iştirakı ilə Əngəxaran kənd məscidinə baxış keçirdim və aşağıdakıları müəyyən etdim:

Yarımdağılmış hasarla əhatə olunmuş və kiçik həyəti olan məscid kəndin mərkəzində yerləşir, sahəsi təxminən 20-22 kvadrat sajidir, uzunluğu 18, eni 10 və qismən dağılmış divarların hündürlüyü 4 ½ arşındır; məscidin dam örtüyü yoxdur, tamamilə yanıb və onun dəmir təbəqələri məscidin içinə səpələnib; məscidin bütün taxta hissələri də yanmışdır, pəncərə və qapıların çərçivələrinin izləri qalmayıb.

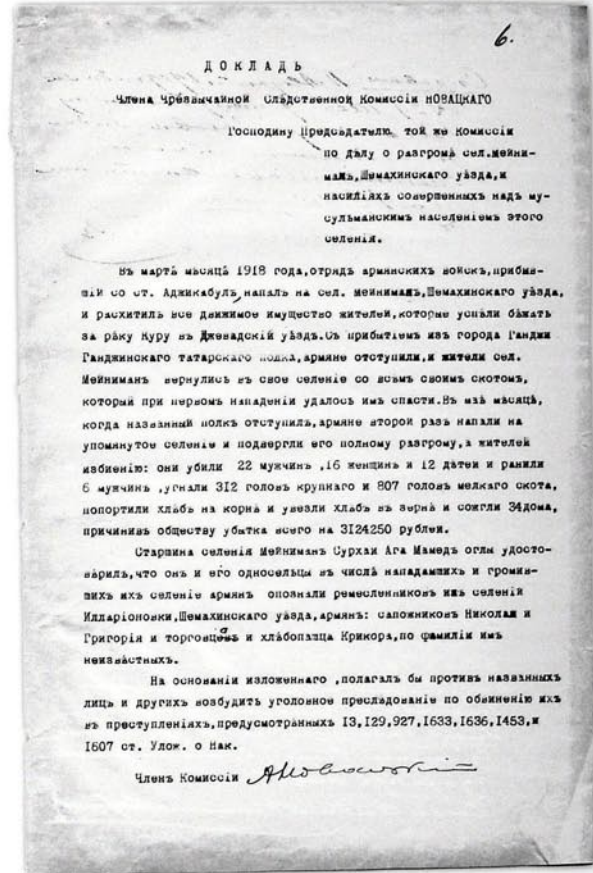
Məscidin şəkli 59-cu № ilə çəkilib.

Şahid: Daşdəmir Oruc oğlu savadsızdır.

Şahid: Siracəddin Əfəndiyev (imza).

Komissiya üzvü: İ.b.Şahmalıyev (imza).

AR DA, f. 1061, siy. 1, iş 110, vər. 21.

**FÖVQƏLADƏ TƏHQİQAT KOMİSSİYASININ
SƏDRİ Ə.XASMƏMMƏDOVUN ƏDLİYYƏ NAZİRİNƏ
MƏRUZƏSİ**

22 noyabr 1918-ci il

Şamaxı şəhərinin və Şamaxı qəzası müsəlman kəndlərinin dağıdılması və adı çəkilən şəhər və qəzanın müsəlman əhalisinə qarşı törədilmiş zorakılıqlara dair iş üzrə

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının apardığı istintaqla aşağıdakılar müəyyən edilmişdir:

Şamaxı şəhəri iki hissədən ibarət idi: Yuxarı və ya Erməni, Aşağı və ya Müsəlman hissələri. Birincidə, əsasən ermənilər, həmçinin ruslar və molokanlar, eləcə də xeyli müsəlmanlar, ikincidə isə, yalnız müsəlmanlar yaşayırdılar. Şamaxı qəzasında əhalinin əksəriyyətini müsəlmanlar təşkil edir, ermənilər və molokanlar isə hərəsi 6 kənddə yaşayırlar. İstər şəhərli müsəlmanlar, istərsə də kəndli müsəlmanlar keçmiş zamanlardan bəri ermənilərlə və molokanlarla sülh və dostluq şəraitində yaşamış, onlara heç bir ziyan yetirməmiş, onları incitməmiş və daim mehriban qonşuluq əlaqələri saxlamağa çalışmışlar. Hətta 1905-ci ildə Cənubi Qafqazın bir çox şəhər və kəndlərində müsəlmanlar ermənilərə qarşı çıxış edəndə, Şamaxı şəhəri və Şamaxı qəzasında müsəlmanlar ermənilər üzərində zorakılıq etməmiş, onlara qarşı qansız düşmənçilik çıxışları belə olmamışdır. Buna baxmayaraq, Şamaxı şəhəri və Şamaxı qəzasının ermənilə-

ri, sözsüz ki, həmin vaxtlar zərər çəkmiş erməni qardaşları ilə həmrəylik naminə ümumən müsəlmanlara, o cümlədən öz müsəlman qonşularına qarşı düşmənçilik hissi bəsləməyə başlamış və 1905-ci ildə incidilmiş erməni qardaşlarına görə müsəlmanlardan qisas almaq üçün əlverişli məqam gözləmişlər. "Biz bu günü on iki ildir ki, gözləyirdik. Bu, 1905-ci il deyil ki, Nikolay sizə kömək etsin. İndi sizə heç kim kömək etməyəcək. Köməyə özünüzdün müqəddəs Həzrət Abbasınızı çağırın" - deyər, 1918-ci il martın 18-də qaliblər kimi şəhərin müsəlman hissəsinə soxulan ermənilər qışqırırılmışlar. Həkim Sazonov 1918-ci il martın 19-na keçən gecə erməniləri müsəlmanlara qarşı amansız zorakılıqda günahlandırarkən, onlardan - "müsəlmanlara heç bir aman yoxdur, onların hamısı məhv edilməlidir" - cavabını almışdı.

Ermənilər müsəlmanlara qarşı düşmənçilik və nifrət hissələrini ayrı-ayrı hallarda, hələ I Dünya müharibəsinin əvvəllərində bürüzə verməyə başlamışlar: onlara qarşı özlərini çox təkəbbürlü və həyasızca-

sına aparır, onların milli və dini hissələrini təhqir edirdilər. Ancaq hələ açıq çıxış etmədilər. Fevral çevrilişindən sonra ermənilər daha qətiyyətlə hərəkət etməyə başladılar. Onlar müsəlman əhalisini milli şovinizmdə günahlandıran və onlara qarşı düşmən mövqe tutan yerli Əsgər və Fəhlə Deputatları Soveti ilə əlaqəyə girdilər. Ermənilər üçüncü şəxslər vasitəsilə Sovet üzvlərinin müsəlmanlara qarşı fitnəkar hərəkətlərini təqdir edirdilər. Yerli komanda çıxıb gedərkən ermənilər nə müsəlman olan qaza komissarına, nə də yerli Müsəlman Milli Şurasına xəbər verməyərək gizli surətdə onlardan silah anbarını qəbul etdilər. Komanda getdikdən sonra onlar ermənilərdən və molokanlardan ibarət qarnizon təşkil edərək müsəlmanları oraya buraxmadılar. Sonuncular, nəhayət ki, müsəlmanların da qarnizona daxil edilməsinə nail olduqda, erməni əsgərləri onlara qarşı düşmənçəsinə yanaşır, hətta onları təhqir edir və incidirdilər. Elə bu vaxt ermənilər öz kəndlərinə müxtəlif yollarla silah-sursat gətirərək, sürətlə silahlanırdılar. Silah, əsasən, cəbhədən qayıdan erməni əsgərləri tərəfindən furqonlarda bir nəfərə üç silah olmaqla və erməni əsgər dəstələri ilə birlikdə gətirilirdi. Ermənilərin bu hərəkətləri istər şəhərli, istərsə də kəndli müsəlmanları çox narahat edirdi, belə ki, onlar ermənilərin onlara qarşı silahlı hücumu hazırladıklarını aydın görürdülər. Müsəlman ictimai xadimləri və ruhaniləri müsəlman əhalisinin ermənilərə qarşı hər-hansı düşmənçilik hərəkətlərinə yol verməməyi üçün hər cür səy göstərirdilər. Bu şəraitdə yaranmış vəziyyəti araşdırmaq üçün müsəlman ictimai xadimlərinin təşəbbüsü ilə müsəlman, rus və ermənilərdən ibarət Birləşmiş Komitə yaradıldı. Komitədə müsəlmanlar ermənilərin onlara qarşı yönəlmiş düşmənçilik hərəkətlərinə işarə edir, onları qeyri-səmimilikdə və riyakarlıqda günahlandırır, qardaşlıq və əmin-amanlıq şəraitində yaşamağa çağırır və 1905-ci ildə olduğu kimi, indi də qardaş qırğınının baş verməsini istəmədiklərini bəyan edirdilər. Müsəlman ruhaniləri də ermənilərə eyni tərzdə

müraciətlər edirdilər. Ermənilər müsəlmanları onlara qardaşlıq hissələri bəslədiklərinə və onlara qarşı heç bir düşmənçilik hərəkətləri hazırlamadıqlarına inandırmağa çalışır, eyni zamanda isə silahlanmaqda davam edərək Şamaxı şəhərindən 6 verst aralı yerləşən Mədrəsə erməni kəndində yalnız Şamaxı qəzasının sakinlərindən deyil, Cənubu Qafqazın başqa yerlərindən də erməni əsgər kütlələrini toplayırdılar. Mart ayının birinci yarısında Şamaxıda belə bir məlumat alınır ki, Bakıdan Şamaxıya top, pulemyot və böyük miqdarda mərmə ehtiyatı ilə silahlanmış üç minədək erməni qoşun dəstəsi gəlir. Şamaxıdan dəstənin qarşısına müsəlman və erməni ictimai xadimlərindən ibarət nümayəndə heyəti göndərilir. Heyət dəstəyə bütün silah-sursatı, top və pulemyotları Şamaxı qarnizonuna təhvil verməyi təklif etməli və ümumiyyətlə, dəstənin nə məqsədlə gəldiyini öyrənməli idi. Nümayəndə heyətinin dəstə ilə görüşü molokan kəndi Qozlu-Çayda (Hilmilli) baş tutur. Dəstə silahı, topları, pulemyotları qarnizona təhvil verməkdən qəti imtina edir və bildirir ki, onların başlıca məqsədi və vəzifəsi Şamaxı qəzasını quldur dəstələrindən təmizləmək, qəzada anarxiyaya son qoyub normal həyatı bərpa etməkdir. Bu zaman dəstə Şamaxı şəhərindən yan keçərək Mədrəsə kəndinə gedəcəklərinə söz verir. Martın 15-də, səhər erkən həmin dəstə Şamaxının yanından keçərkən şəhərin kənarında öz evlərini qoruyan müsəlmanlar, onun şəhərə hücum etdiyini güman edib bir neçə atəş açırlar. Dəstə onları atəşə tutur. Atışma başlayır və bütün şəhəri bürüyür. Ancaq müsəlman könüllü dəstəsinin rəisinin sayəsində anlaşılmazlıq aydınlaşdırılır və atışma dayandırılır. Bu atışma nəticəsində hər iki tərəf, həm müsəlmanlar, həm ermənilər tərəfdən tələfat olur. Axsama doğru şəhərdə tam qayda və sakitlik bərpa olunur. Elə həmin gün erməni yepiskopunun təşəbbüsü ilə Şamaxının bütün xalqlarının nümayəndələri və ruhaniləri bir yerə yığılaraq and içirlər ki, sülh şəraitində yaşayacaq və qayda-qanunu pozmayacaqlar. Bu münasibətlə

ertəsi gün şəhərdə təntənəli yürüşlər təşkil olunur. Şamaxı hadisələri haqqında xəbərlər Kürdəmirə yetişərkən bu kəndin sakinləri iki hörmətli şəxsi seçərək vəziyyəti öyrənmək və ermənilərdən müsəlmanları incitməməyi xahiş etmək üçün Şamaxıya yollayırlar. Nümayəndələr Mədrəsə kəndindən Şamaxıya gələn erməni rəhbərlərinə erməni yepiskopunun verdiyi andı xatırladaraq müsəlmanlarla sülh şəraitində yaşamağı təklif edəndə ermənilərdən bu cür cavab alırlar: "Müsəlman ruhaniləri erməni ruhaniləri ilə barışa bilər, lakin erməni xalqı müsəlmanlarla müharibə istəyir və bu işdə onu İngiltərə müdafiə edəcək".

Erməni yepiskopunun ermənilərin müsəlmanlara qarşı çıxış etməyəcəkləri haqqında verdiyi andı eşidən müsəlmanlar sakitləşərək fəlakətin onlardan yan keçdiyini düşünürlər. Bu vaxta qədər Şamaxıda olan kənd könüllüləri dağılışaraq öz evlərinə gedirlər. Martın 17-də erməni yepiskopu ermənilərin rəhbərlərinə Şamaxı şəhərinin müsəlman və erməni əhalisi arasında sülhün bağlandığı haqqında məlumat vermək üçün Mədrəsə kəndinə yola düşür. Qəflətən martın 18-də sübh çağı Şamaxı şəhərinin ətrafında top atəşləri eşidilməyə başlayır. Aydın olur ki, gecə ikən şəhər cənubdan ermənilər, şimal-şərqdən isə molokanlar tərəfindən mühasirəyə alınıb və şəhərin müsəlman hissəsini bombalayır. Müsəlmanlar əvvəlcə müqavimət göstərmək istəyərək silaha sarınırlar, lakin top və pulemyot atəşlərinə qarşı dayana bilməyib geri çəkilirlər. Onların arasında dəhşətli vahimə və təlaş başlanır. Ermənilər və molokanlar şəhəri atəşə tutmaqda və hücum etməkdə davam edirdilər. Axşama doğru onlar artıq şəhərin ən zəngin müsəlman hissəsi olan "Piran-Şirvan"ı soxulurlar. Onlar evləri yandırır və yanan evlərdən qaçaraq canını qurtarmaq istəyən kişi, qadın və uşaqları güllələyirdilər. Bundan əlavə, ermənilər evlərə basqın edir, sakinləri öldürür və qarət edirdilər. Şəhərin küçələrində qalaq-qalaq meyitlər yığılmışdı. Gecə müsəlmanlar qalib gəlmiş ermənilərin yanına nümayəndələr göndərərək onlara təslim olduqlarını bildirirlər. Atəş dayandırılmırdı.

Ən zəngin müsəlmanların yaşadığı "Piran-Şirvan"ın bütün bölmələri od içində idi. Ertəsi gün ermənilər və molokanlar müsəlmanların bütün silahları əllərindən aldılar. Lakin buna baxmayaraq, müsəlmanları talan etməkdə və öldürməkdə davam edir, kişi, qadın və uşaqları qətlə yetirir, ölümlə və evlərini yandırmaqla hədələyərək onlardan pul tələb edirdilər. Küçələrdə əzab verilərək öldürülmüş, döşləri kəsilmiş, qarınları yırtılmış qadınların meyitləri atılıb qalmışdı. Qarət edilmiş əmlak araba və furqonlarla erməni və molokan kəndlərinə daşınırdı. Şamaxı şəhərinin bütün bu azgınlıqlar bir neçə gün, Gəncədən Şamaxı şəhəri və Şamaxı qəzası əhalisinin köməyinə göndərilmiş müsəlman silahlı dəstələrinin Şamaxıya gəlməsinə qədər davam edir. Bu qoşunların gəlməsi ilə ermənilər və molokanlar Şamaxıdan Qozlu-Çay molokan kəndinə çəkilirlər. Müsəlman silahlı dəstələri onları təqib edir. Lakin məlum olur ki, ermənilərin və molokanların qüvvələri sayca onlardan qat-qat üstündür və onlar geri çəkilərək Şamaxı və Şamaxı qəzasını tərk etməyə məcbur olurlar. Bu qoşunlarla Şamaxının, demək olar ki, bütün müsəlman şəhər sakinləri də çıxıb gedir, yalnız şəhərin ən yoxsul əhalisi: xəstələr, qocalar, qadınlar və uşaqlar qalır. Müsəlman qoşunu ilə getməklə xilas olan müsəlmanlar özləri ilə hətta ən qiymətli əşyalarını belə götürməyə macal və imkan tapmayaraq onları taleyin hökmünə buraxırdılar. Müsəlman qoşunları getdikdən bir neçə gün sonra erməni və molokan quldur dəstələri ikinci dəfə Şamaxını tutdular. Müəyyən edilmişdir ki, onlar şəhərdə qalan və müsəlman qoşunları ilə getməyən bütün kişi, qadın və uşaqları qətlə yetirmişlər. Hamının tanıdığı və hörmət etdiyi Axund Cəfər Qulu da xüsusi qəddarlıqla öldürülmüşdür. Ermənilər onu Axund olduğu məsiddə zülm etməklə qətlə yetirmişlər; əvvəlcə onun saqqalını dəri qarışıq qoparmış, dişlərini sındırmış, gözlərini çıxarmış, qulaqlarını və burnunu kəsmişlər. Ermənilər həmçinin xilas olmaq ümidi ilə onun evinə və həyatına pənah gətirmiş çoxlu qadın və uşaqları da öl-

dürmüşlər. Axundun tamamilə yandırılmış evinin həyatında çoxlu xırda insan sümükləri aşkar edilmişdir. Çürümüş meyitlərin iri sümükləri isə türklər erməniləri Şamaxıdan qovandan sonra yığılmış və torpağa tapşırılmışdır. Həyatda hələ indi də çürümüş meyitlərin boğucu iyi qalmaqdadır. Bundan başqa yandırılmış evlərin və məscidlərin həyatlərində baxış zamanı çürümüş meyitlərin sümükləri aşkar olunmuşdur. Məscidlərin həyatlərində şəhərin müxtəlif hissələrindən yığılmış insan sümüklərinin basdırıldığı çoxlu sayda təzə qəbirlər vardır. Şəhərin bütün müsəlman hissəsinə od vurulmuşdur. Yanğın şəhəri tamamilə məhv etmişdir. Müsəlman hissəsində bir dənə də olsun ev qalmamışdır, yalnız şəhərin kasıb bölmələrində yaşayış üçün yararsız olan bir neçə qazma qalıbdır. Şəhərin bütün müsəlman hissəsi indi yalnız xarabalıqdan, yanib külə dönmüş böyük bir ərazidən ibarətdir. Məscidlərə və onların nəzdində olan müqəddəs yerlərə də aman verməmişlər: on üç məhəllə məscidi və böyük ziyarətə gah olan "Cümə məscidi" yandırılmışdır. "Cümə məscidi" müsəlmanlar üçün təkə ziyarətə gah, ibadət yeri kimi deyil, həm də 800 il bundan əvvəl tikildiyi üçün qədimdən qalmış abidə kimi əziz idi. Baxış zamanı müəyyən olunmuşdur ki, həm məscidlər, həm də evlər, mağazalar və digər tikililərin daş divarları naməlum maye ilə isladılaraq yandırılmışdır. Bir neçə məscid, ev və mağazaların dağıntılarının, habelə insan sümüklərinin 45 ədəd fotosəklə çəkilmişdir. Şəhərdən qaçmış şamaxılıların qoyub getdikləri daşınan əmlakın bir hissəsi talan edilmiş, digər hissəsi isə yandırılmışdır. Şamaxı şəhərinin müsəlman əhalisi tamamilə müflis edilmişdir. Vurulmuş maddi ziyanın miqdarı hesaba gəlmir.

Eyni aqibətə Şamaxı qəzasının 72 müsəlman kəndi və onların əhalisi düşmüşdür. Şamaxıya hücum edərkən ermənilər və molokanlar birgə hərəkət edirdilər. Kəndlərə edilən basqınlara gəldikdə isə, onlara ya ancaq molokanlar, ya ancaq ermənilər, ya da hər ikisi birlikdə hücum etmiş, bəzi hallarda isə bu basqınlarda yəhudilər də iştirak etmişlər. Bun-

dan əlavə, Şamaxıda olduğu kimi qəfil və xaincəsinə hücumla yalnız bir neçə kənd məruz qalmışdır; bir neçə kəndlərin əhalisi düşmənin yaxınlaşdığına görə qaçmaqla və uzaq məsafədən açılan atəş altında geri çəkilməklə xilas olmuşdur; qalan kəndlərin əhalisi isə ermənilər və ya molokanlar, yaxud hər ikisi birlikdə gələndə qədər əvvəlcədən kəndi tərk etmişdir.

Martin 18-də sübh çağı Şamaxıdan 3-4 verst aralı yerləşən Əngəxaran kəndi hücumla məruz qalmışdır. Əngəxaranın camaatı səhər erkən top atəşini eşitmiş və onun harada atıldığını öyrənmək üçün evlərdən çıxdıqda görmüşlər ki, onların kəndi Şamaxı qəzasının molokanları tərəfindən mühasirəyə alınıb; səngərlərdə oturan molokanlar müsəlmanlar görünən kimi onlara atəş açırlar. Qarışlıq yaranır. Molokanlar kəndə soxularaq kişiləri, qadınları və uşaqları öldürməyə başlayırlar. Yüzə qədər adamı öldürdükdən sonra, qalanlarını mühasirəyə alıb kənddən kənara çıxarırlar, molokanların bir hissəsi isə əngəxaranlıların əmlakını və mal-qarasını oğurlamağa, kəndin ən yaxşı evlərini yandırmağa başlayır. Talan edilmiş əmlakı və mal-qaranı öz kəndlərinə göndərirlər. Qazmalar istisna olmaqla bütün kənd yandırılır. Məscidə də od vururlar. Əsir götürülmüş qadın və uşaqları müsəlman kəndi Məlhəmə aparıb orada saxlayırlar. 88 nəfər kişi isə molokan kəndi Çuxuryurda aparılır. Kəndə çatmamış molokanlar əsirləri bağlarda saxlayıb bir neçəsini öldürürlər; özü də bu bədbəxtləri bir-birinin ardınca sıraya düzür, sonra onlara atəş açır və beləliklə, silahlarının gücünü yoxlayırlar. Qalan 76 nəfəri əsir kimi Mədrəsə erməni kəndinə göndərirlər. Yolda iki nəfəri də öldürürlər və belə ki, Mədrəsə kəndinə ancaq 74 nəfər gətirilir. Onlardan ikisi ermənilər tərəfindən müsəlmanlara hansı bir tapşırıqsa çatdırmaq üçün Şamaxı şəhərinə göndərilərkən qaçıb xilas olur. Qalanları əsirlikdə qalırlar. Şamaxıya müsəlman qoşunları daxil olduqdan və ermənilər Mədrəsə kəndindən getdikdən sonra əngəxaranlı əsirlərin qohumları və həm-

kəndliləri onların taleyini öyrənmək üçün Mədrəsə kəndinə gələndə, kəndin arxasında onların hamısının meyitlərini tapırlar. Meyitlər dəhşətli dərəcədə eybəcər hala salınmışdı: qulaqları və burunları, habelə əlləri və ayaqları kəsilmiş, bəzi meyitlərin sinəsində yanmış izləri aşkar edilmişdir ki, bu da onların sağ ikən sinələri üzərində ocaq qalandığını sübut edir. Bundan başqa, çoxlu sayda əngəxaranlı aclıqdan, soyuqdan və xəstəlikdən ölmüşdür. Hazırda Əngəxaranın əhalisinin sayı yarıdan da artıq azalmışdır. Qalan əhali başdan-başa xəstədir və hər gün bir neçə nəfər ölür. Əngəxaranlılara dəymiş ziyanının miqdarı çox böyükdür. Onlar tamamilə müflis olmuşlar.

27 kəndin vəziyyətinin təhqiqatı göstərir ki, heç bir kənd Əngəxaran qədər dəhşətli talana məruz qalmamışdır, hərçənd onların çoxu, məs., Sündi, Çarhan, Təklə, Çobanı-müsəlman və s. kimi kəndlər də elə o dərəcədə talan edilmişlər. Keştiməz, Bıcov və Kəşad kəndlərində sakinlərin çoxu, o cümlədən əsir götürülmüş qadınların çoxu əsirlikdə zorlanmışdır. Bu qadınların çoxu çəkdikləri əzaba və mənəvi iztirablara dözməyərək ölmüşdür. Qəzanın bütün müsəlman əhalisi müflisləşmiş, dilənçi kökünə düşmüşdür. Demək olar ki, hamısı xəstədir, hər gün böyük kəndlərdə 10-15 nəfər, kiçik kəndlərdə isə 4-6 nəfər ölür. Bunların

hamısı müsəlman kəndlərinin dağıdılması və talan edilməsi, eyni zamanda bir neçə ay ərzində dağlarda sərgərdan gəzmələrin nəticəsidir.

Bütün zərərcəkmiş müsəlmanların ifadələrindən aydın olur ki, ermənilər Şamaxını və Şamaxı qəzasının kəndlərini talan edərək, minlərlə müsəlman kişi, qadın və uşağı əzabla öldürməklə, bütün məscidləri və müqəddəs yerləri dağıtmaqla müsəlmanlara qarşı qisas və düşmənçilik niyyəti ilə hərəkət etmiş və öz milli ideyalarını güdmüşlər; lakin ifadələrin ziddiyyətliyi üzündən molokanları müsəlmanlara qarşı çıxış etməyə hansı niyyətlərin sövq etdiyini aydınlaşdırmaq mümkün olmamışdır. Zərərcəkənlərin bəzisi molokanların bolşevizm ideyalarını, digərləri öz xeyirlərini güddüklərini, üçüncülər isə ermənilərin təsiri altında hərəkət etdiklərini və ermənilər tərəfindən aldadıldıklarını demişlər; molokanların özləri isə, zərərcəkənin birinin dediyinə görə, ona həyasızcasına bildirmişdir ki, onlar daha güclünün tərəfində durmuşlar.

Şamaxı qəzasının talan edilmiş digər kəndlərinin təhqiqatı davam edir və onun nəticələri əlavə təqdim ediləcək.

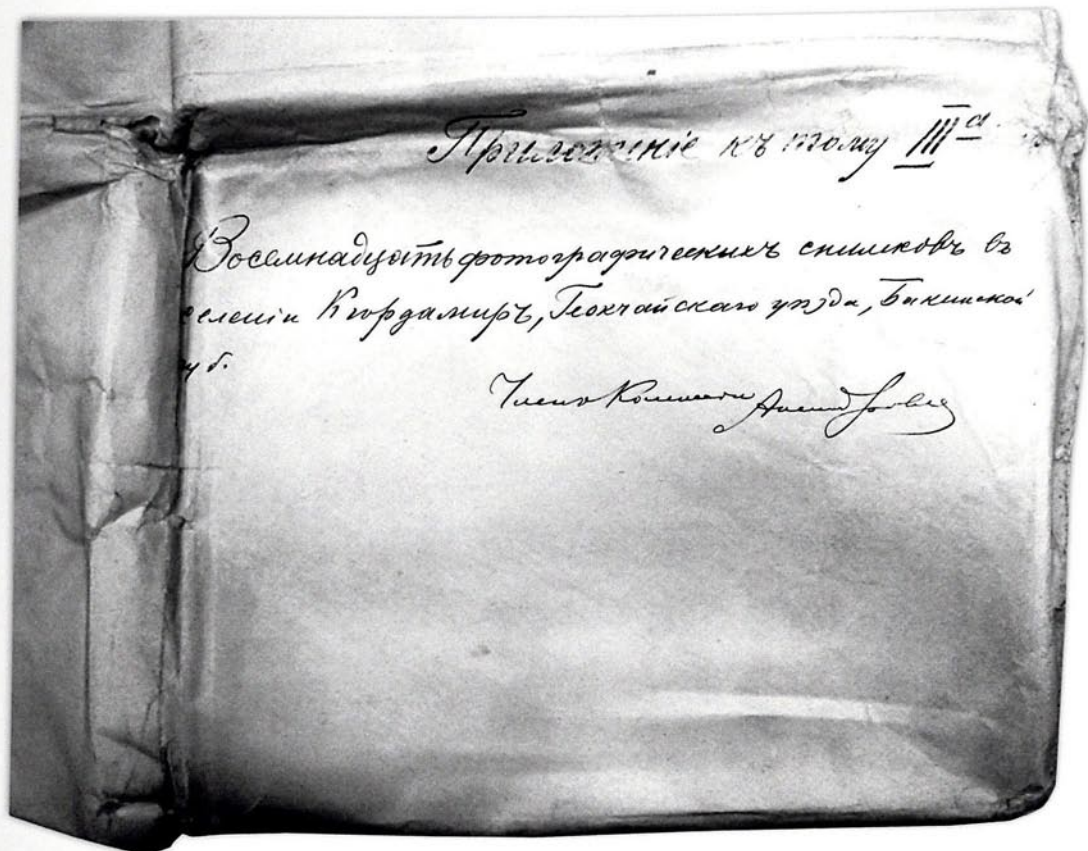
Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sədri: Ə.Xasməmmədov (imza).

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxivi, f. 277, siy. 2, iş 16, vər. 9-14. (Bundan sonra AR Pİİ SSA...)

1918

GÖYÇAY QƏZASI. KÜRDƏMİR

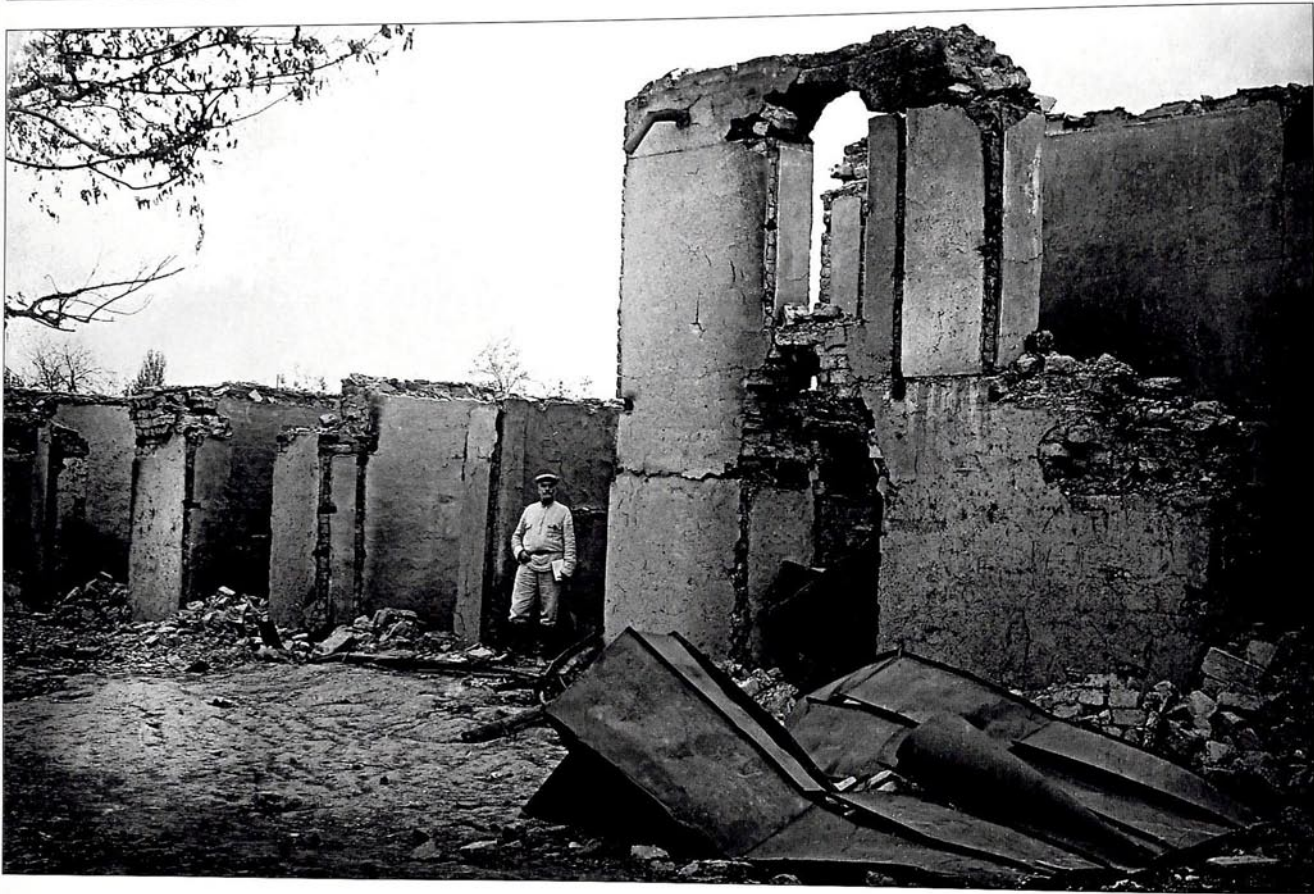

**Aleksandroviç tərəfindən
şəkillərə əlavə edilmiş yazı:**

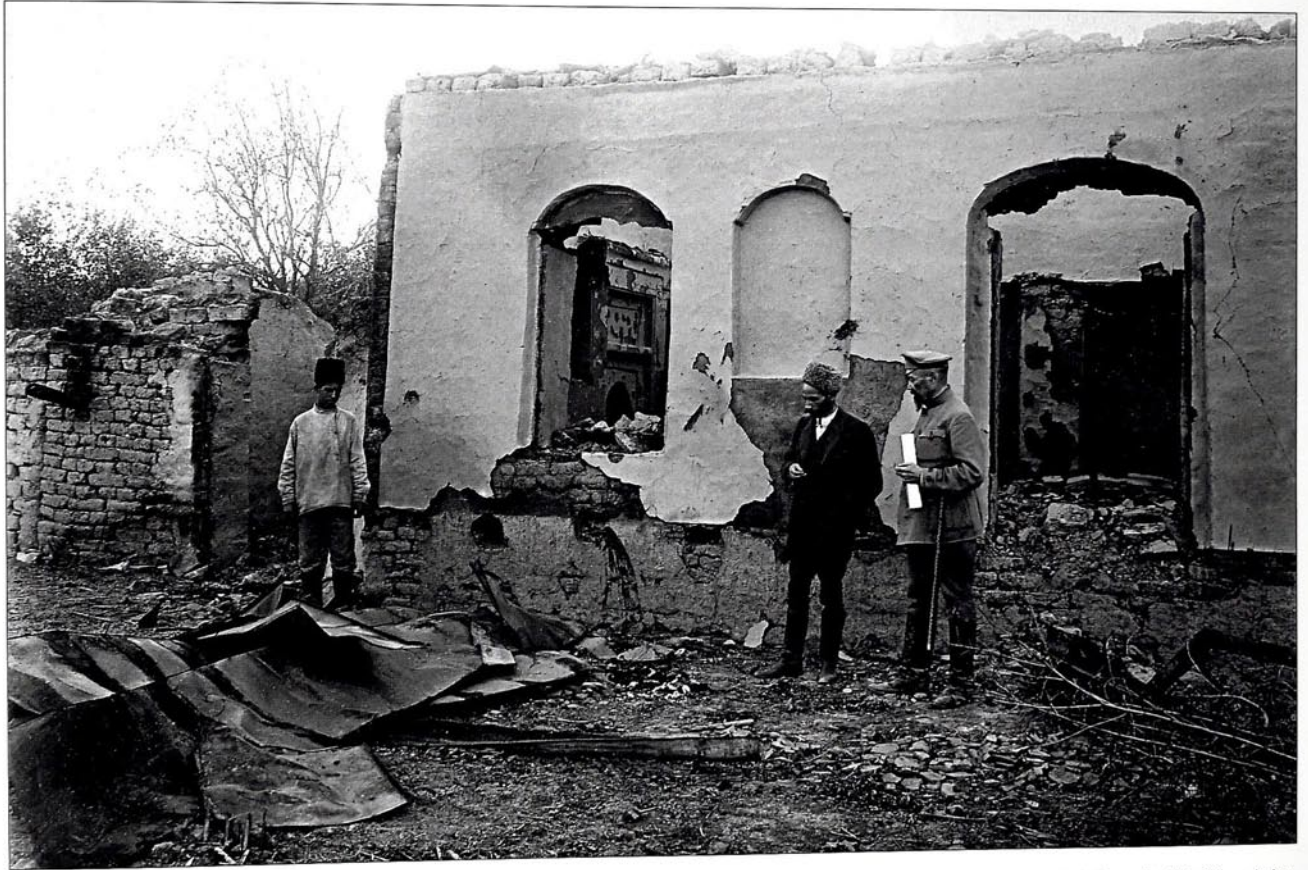
III a cildinə əlavə.
Bakı quberniyası, Göyçay qəzasının
Kürdəmir kəndində çəkilmiş
on səkkiz fotosəkil.
Komissiyanın üzvü
Aleksandroviç (imza).

Kürdəmir qəzasında məscid.

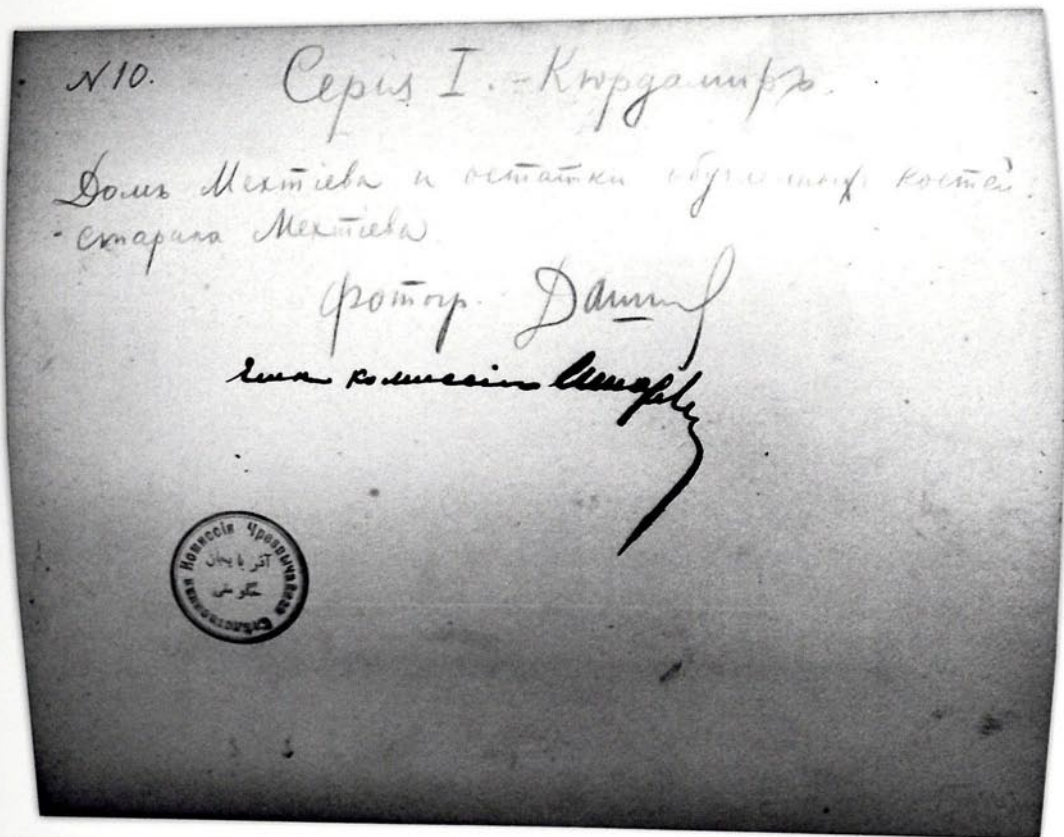

Süleyman Həsən oğlunun evi.

Mehdiyevın evi va qoca Mehdiyevın yanıb kül olmuş sümüklerinin qalıqları.

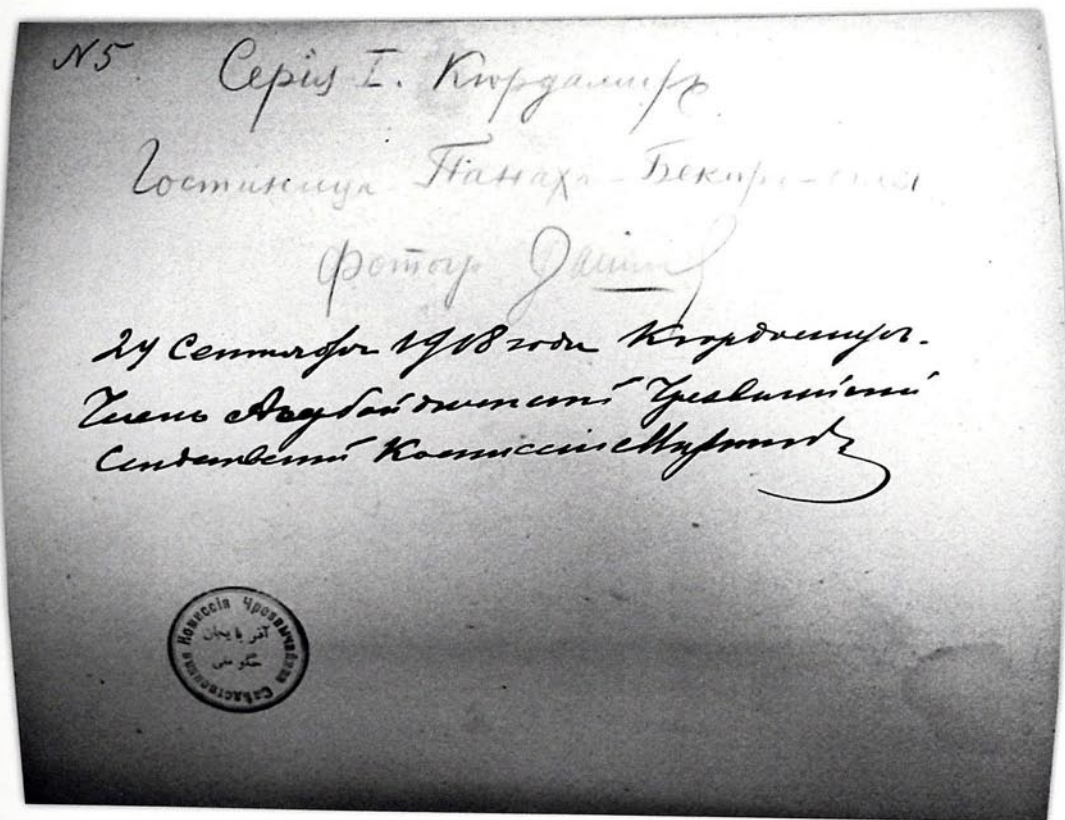

Şəkilin arxasında yazı:

N 10. I seriya. Kürdəmir.
Mehdiyevin evi və qoca Mehdiyevin
yanıb kül olmuş sümüklərinin qalıqları.
Fotoqraf: Daşkeviç (imza).
Komissiyanın üzvü: Muxaylov (imza).
Möhür: Azərbaycan Hökuməti.
Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası.

Panah Bakir oglunun mehmanxanası.

Şəkilin arxasında yazı:

N 5. I seriya. Kürdəmir.
Panah Bəkir oğlunun mehmanxanası.
Fotograf: Daşkeviç (imza).
24 sentyabr 1918-ci il. Kürdəmir.
Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının
üzvü: Mixaylov (imza).
Möhür: Azərbaycan Hökuməti.
Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası.

Əhməd Məlikovun Barışdırıcı bölmənin binasının qarşısında evi.

Əliyevin motorlu dəyirmanı.

Əliyevin motorlu dayırmanı.

Mehdiyevin evi. Bu evin həyatında oğlan uşağının üzərinə kerosin tökülərək yandırılmışdır.

Manaf Mehdiyevin evi.

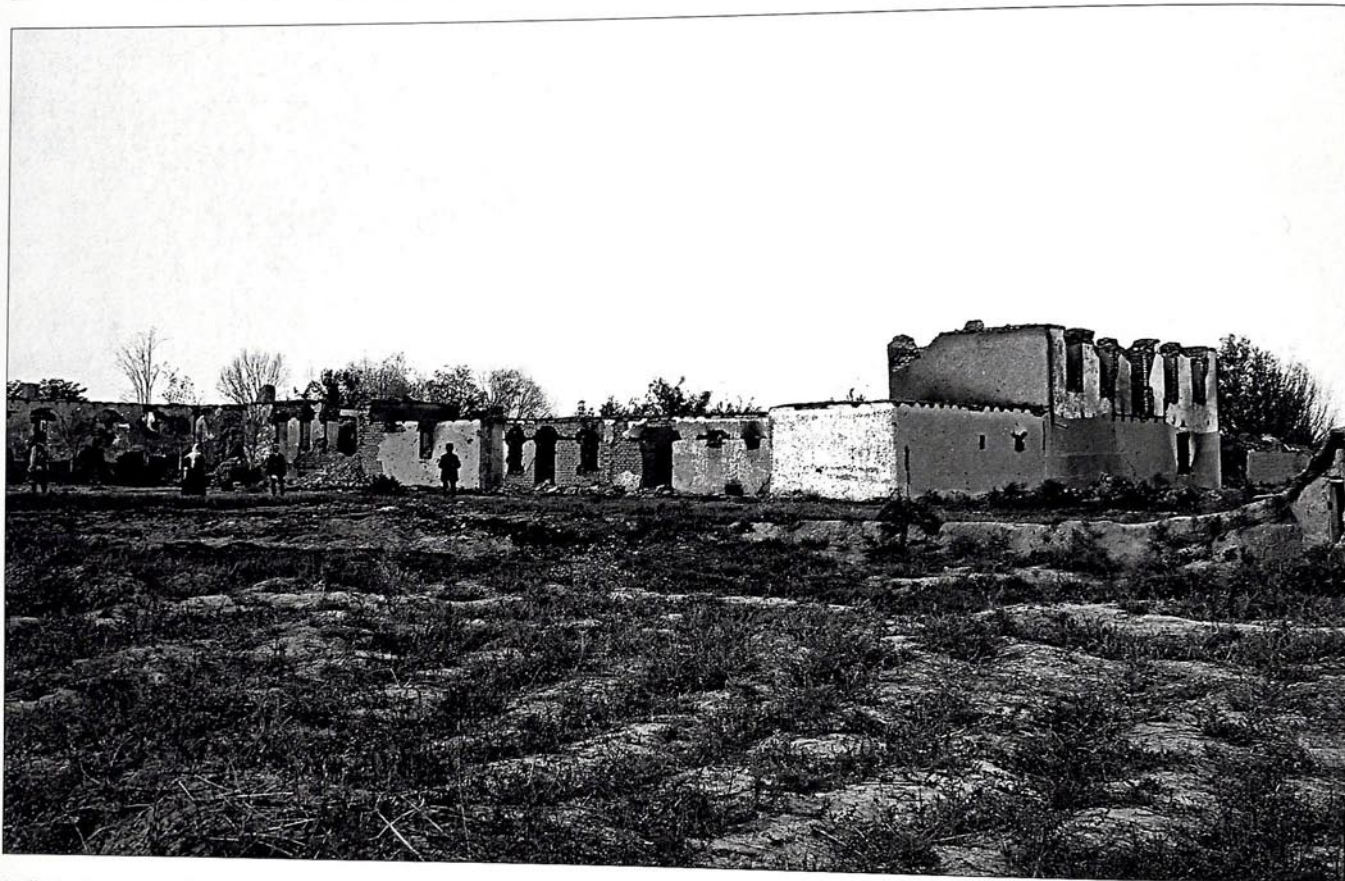

Mülkədar Nurməmmədboyovanın malikanəsi.

Əhməd Məlikovun evi.

Mülkadar Nurməmmədbəyovanın malikanəsi.

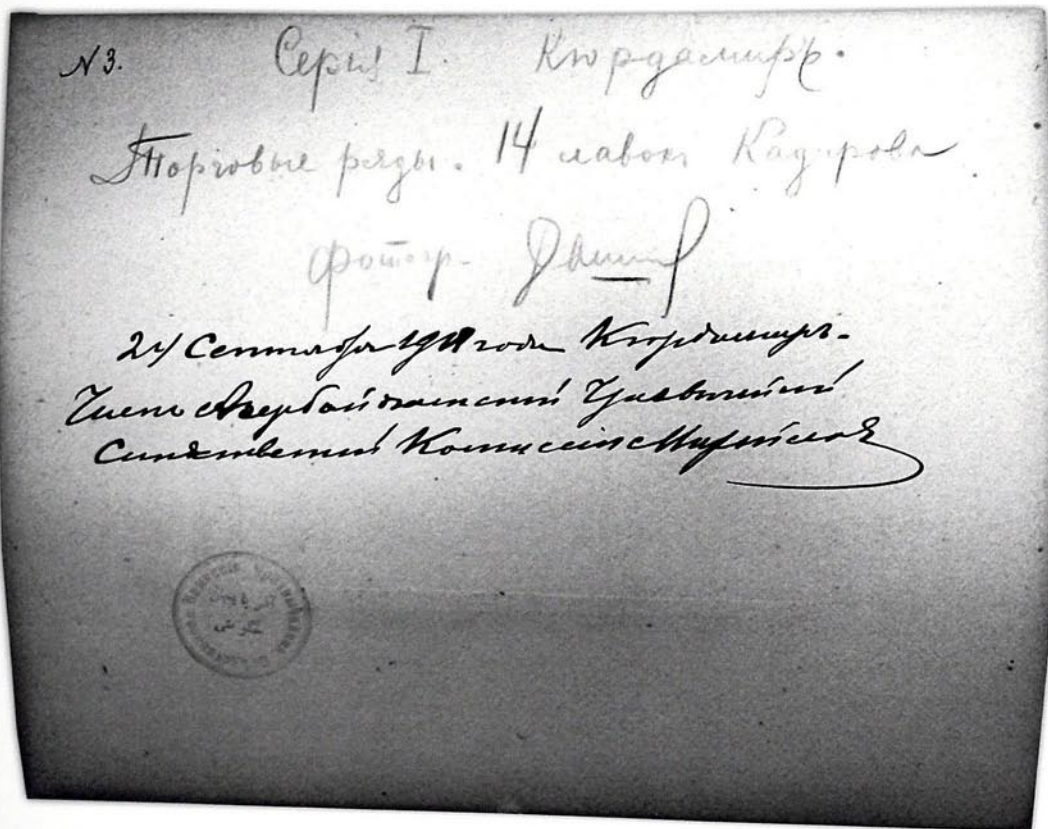
Göyçay qəzası, Kürdəmir nahiyəsinin Çaylı kəndində Fərman Rüstəm oğlunun malikanəsi.

Ufa Calil oğlunun və Cavad Manaf oğlunun malikanələri.

Mağazalar sırası. Qədirovun 14 dükkanı.

Şəklin arxasında yazı:

N 3. I seriya. Kürdəmir.
Mağazalar sırası. Qədirovun 14 dükanı.
Fotoqraf: Daşkeviç (imza).
24 sentyabr 1918. Kürdəmir.
Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının
üzvü: Mixaylov (imza).
Möhür: Azərbaycan Hökuməti.
Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası.

Erməni və tatar evləri (Avetisovun və Rüstamovun). Birinciya toxunulmayıb, ikincisi yandırılıb.

№ 4. Серія I. Күрдәмир

Армянский и татарский жема (Аветисов и
Рустамов) Первий кенешчиси, Күрдәмир - софяс.

Фотграф. Дашкевич

24 Сентябр 1918-дә Күрдәмир.

Зуена Азербайджанени Эусторенени
Сенденени Кенешени Мухаремени

Şəkilin arxasında yazı:

N 4. I seriya. Kürdəmir.

Erməni və tatar evləri (Avetisovun və Rüstamovun). Birinciya toxunulmayıb, ikincisi yandırılıb.

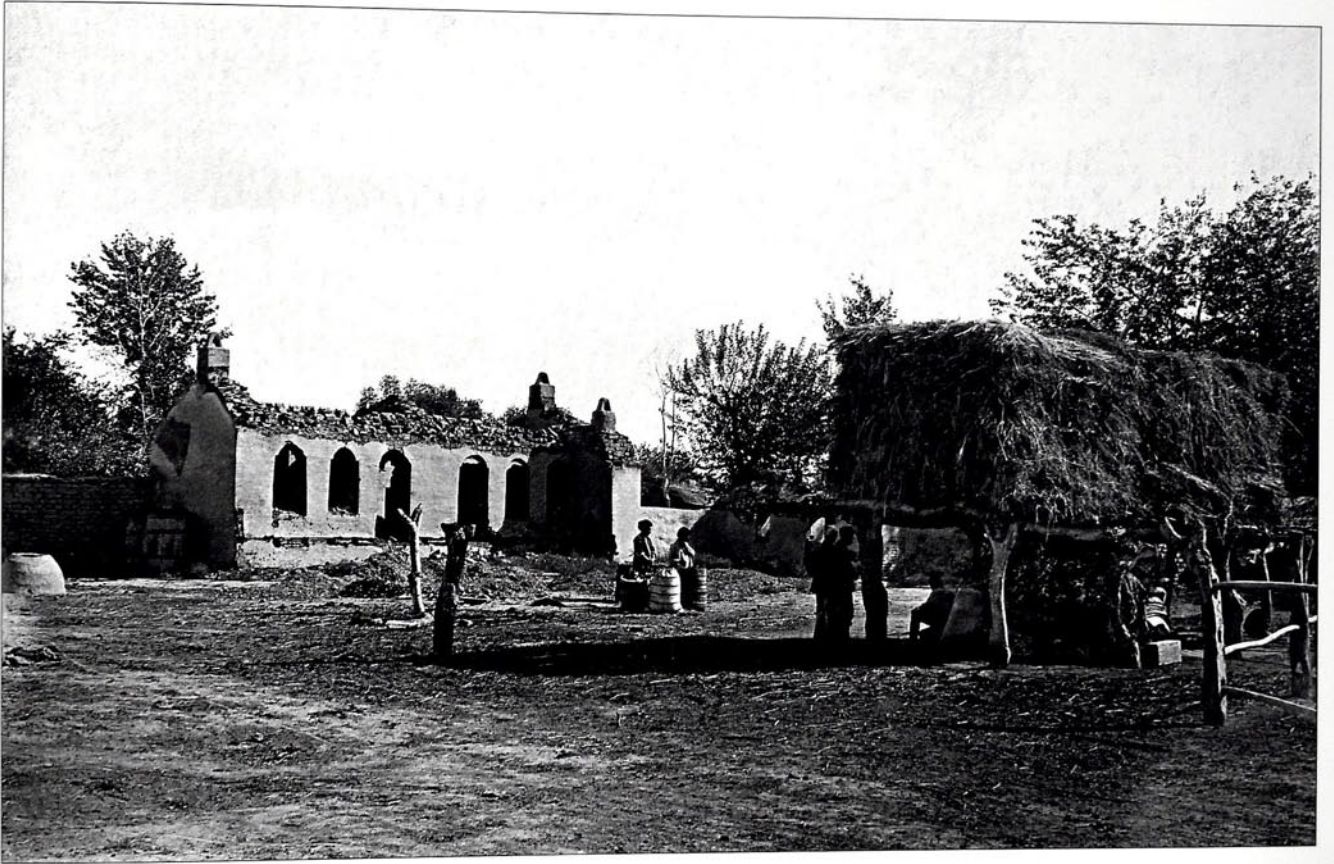
Fotoqraf: Daşkeviç (imza).

24 sentyabr 1918. Kürdəmir.

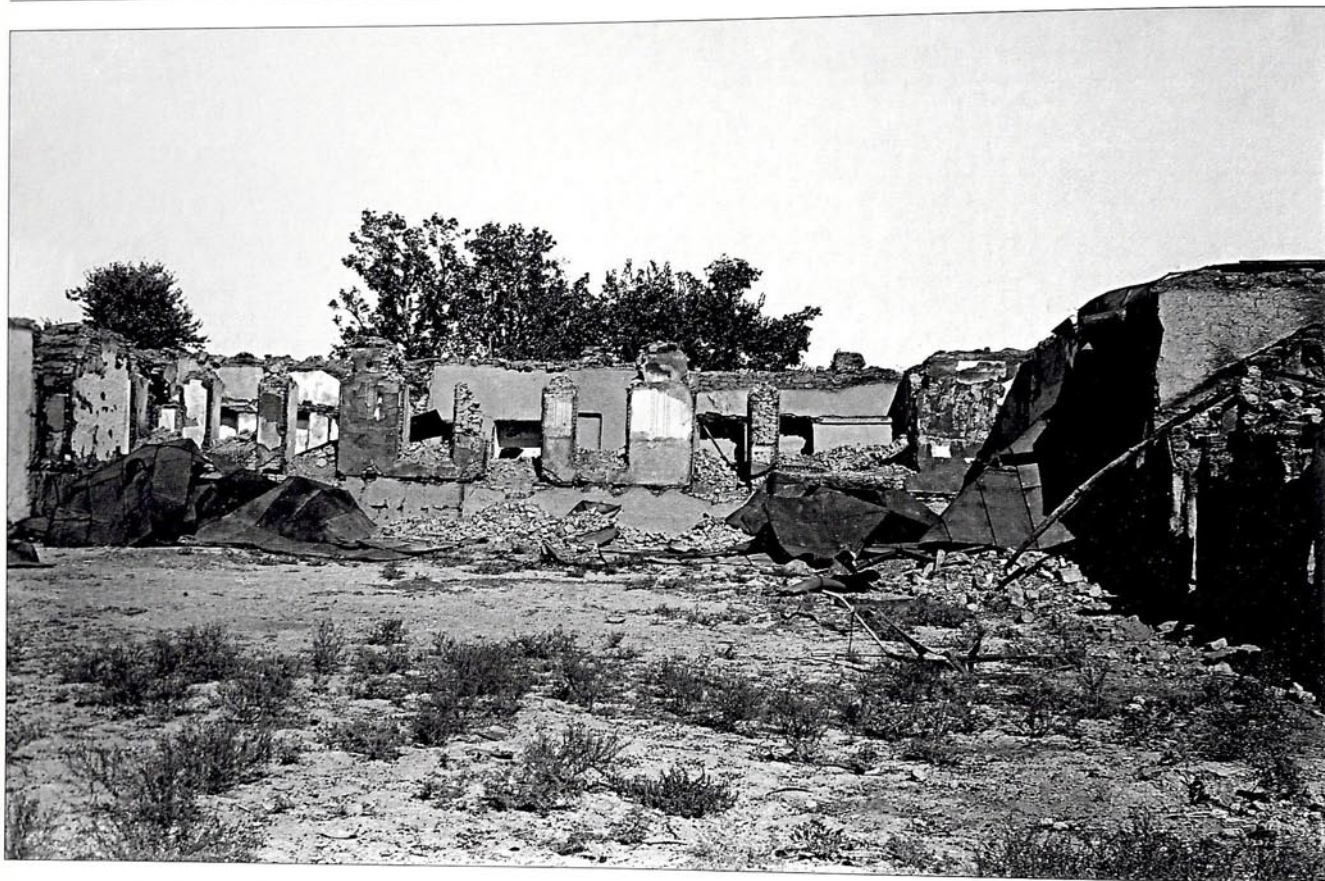
Komissiyanın üzvü: Muxaylov (imza).

Möhür: Azərbaycan Hökuməti.

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası.

Sultan Məşədi Heydar oğlunun və Cavad Mənafoğlunun malikanələri.

Sultan bəy Asaf bəy oğlunun malikanəsi.

**FÖVQƏLADƏ TƏHQİQAT KOMİSSİYASININ SƏDRİ
Ə.XASMƏMMƏDOVUN ƏDLİYYƏ NAZİRİNƏ
MƏRUZƏSİ**

22 noyabr 1918

Bakı quberniyası, Göyçay qəzası Kürdəmir, Qarabucaq, Ərəb-Mehdibəy və b. kəndlərin dağıdılması və bu kəndlərin müsəlman əhalisinə qarşı törədilmiş zorakılıqlara dair iş üzrə.

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının apardığı istintaqla aşağıdakılar müəyyən edilmişdir:

Kürdəmir kəndi Azərbaycan dəmir yolunun eyniadlı stansiyasının yanında yerləşir. Kənd ayrı-ayrı malikanələrdən ibarətdir və 16 min desyatin ərazini əhatə edir. Kənddə, əsasən müsəlmanlar yaşayırlar, az sayda ermənilər də yaşayırdı və onları burada öz daşınmaz əmlakları vardı. Göyçay qəzasının bir çox kəndlərinə olduğu kimi, bu kəndə də 1918-ci ilin iyun ayında əsgər formasında olan erməni quldur dəstələri hücum etmiş və malikanə, mağaza, ev və məscidlərə od vuraraq dağıtmışlar. Zərərçəkmiş müsəlmanlar və digər şahidlər iddia edirlər ki, ermənilərin müsəlmanlara qarşı hərəkəti milli xarakter daşıyır və bütün bunlar qisas və nifrət hissindən irəli gəlirdi. Mühəribə başlanandan ermənilər müsəlmanlara qarşı düşmənçilik münasibətini bürüzə verirdilər: cəbhəyə yollanan erməni əsgərləri müsəlmanları incidir, təhqir edir və onlarla hesablaşmaqlarını bildirirdilər; müsəlmanlar yollarda, qatar vaqonlarında da ermənilər tərəfindən təhqirlərə və söyüşlərə məruz qalırdılar; ermənilər müsəlmanların bağ və əkin sahələrinin suvarılması üçün su mənbələri kəsir və ümumiyyətlə, onlara hər cür pisliklər edirdilər. Eyni zamanda, müsəlmanlar müşahidə edirdilər ki, ermənilər sürətlə silahlanmağa başlamışlar və Kürdəmir kəndində yaşayan ermənilər özlərinin bütün daşınan əmlaklarını götürərək kənddən çıxıb getmişlər. Mart ayında artıq ermənilərin Bakı, Şamaxı şəhərlərində və Şamaxı qəzasında müsəlman əhalisinə qarşı silahlı hücumu başlandı. İyulun əvvəllərində isə kürdəmirililər xəbər aldılar ki, bolşeviklər Kürdəmirə hücum edir. Hücum edən qoşunun tərkibində ruslar, molokanlar və ermənilər var idi. Əhali arasında təşviş başladı; onlar əmlaklarını taleyin ixtiyarına buraxıb qaçmaqla xilas oldu, ancaq çoxları ya

ПОСТАНОВЛЕНИЕ.

1918 года, 11 мая 12 дня Азербайджанская Чрезвычайная Следственная Комиссия, рассмотрев настоящие дела о разгроме города Бемахи и населенных мест, расположенных над мусульманским населением этого города и приняла во внимание, что данные произведенного расследования, изложенные в докладах по сему делу Члена Комиссии Новаджики Хителъ гор. Ваку Степанъ Жалаловъ, жит. г. Бемахи Гавриилъ Караоглановъ, Артемъ Грельсандовъ, Михаилъ Арзумановъ, Корнелий Карамановъ, Самвелъ Додиевъ, Петросяницъ /по имени-козвѣстному/ Евановъ - сынъ /одичеръ, по имени-неизвестно/, Степанъ /паракхеръ, по фамилии-неизвестно/, Яковъ Мартыросяницъ /Артюсъ Мартыросяницъ, Александръ Хачатуровъ, Михаилъ Хачатуровъ, Александръ Манасосъ, Бржковъ /хостяницъ, по фамилии-неизвестно/, Карабановъ /по имени-неизвестно - б. прислаженный Шамахинскаго Казначейства/, Грельсандовъ /сынъ Артема Грельсандова, по имени-неизвестно/, Жачановъ /по имени-неизвестно - б. Простава/, Шабановъ /по имени-неизвестно - б. одичеръ/, Владимиръ Додиевъ, Мамиконъ Додиевъ, Вабджанъ Мамиконъ, Николай /оружейный мастеръ, по фамилии-неизвестно/, Аргунцъ, Хачатуровъ /хмельникъ/, Артамоновъ /б. учитель сел. Дюбали-русск. Мителъ сел. Маграси Герасимъ Агриевъ и Самкрикъ Агриевъ, жит. сел. Саргисъ Гаспаръ /по фамилии-неизвестно/ и Карабахскій житель Агамаловъ /по имени-неизвестно, инструкторъ по виноградариству/ достаточно изобличаются въ томъ, что вълѣдствіе побужденій, проистекшихъ изъ вражды религиозной и племенной къ мусульманскому населенію, дѣйствию по предварительному соглашенію между собой и совокупными силами, составили наряду съ несколькими тысячами челяди, вооруженныхъ пушками, пулеметами, ружьями, револьверами и минными, которая, поставивъ своей цѣлью истребленіе мусульманскаго населенія, поселеніе и уничтоженіе его имущества, 18 марта 1918 года, на разобѣ, нападе на мусульманскую часть города Бемахи и пром. ее въ теченіе нѣсколькихъ дней /успѣвъ нѣсколько тысячъ жителей мусульманъ, - мужчинъ, женщинъ и дѣтей, причисляя убійства эти совершавшіеся особенными жестокостями, какъ то, отрубаніемъ конечностей, убитъ, носомъ, выманчиваніемъ глазъ, распари-

qaçmağa macal tapmadı, ya da ümumiyyətlə qaçmağa imkanları yox idi. Bolşeviklər kəndə daxil olmağa başladılar. Ermənilər qabaqda gədirdilər və kəndə birinci soxuldular. Onlar müsəlmanları – kişi, qadın və uşaqları amansızlıqla qətlə yetirməyə başladılar, həm də çoxlarına işgəncə verirdilər, misal üçün, bir oğlan uşağına əzab vermək üçün bir neçə süngü yaraları vurmuşdular; müsəlmanlara məxsus malikanələri, evləri, mağaza və dükanları yandırır, ermənilərin isə daşınmaz əmlakına toxunmurdular və bir dənə də olsun erməni evi, nə yandırılmış, nə də dağıdılmışdır. Bolşeviklər Kürdəmiri tam tutandan sonra ermənilər müsəlmanların əmlakını qarət edərək araba və furqonlarda daşımağa başladılar. Bağlarda gizlənən müsəlmanları tutub öldürürdülər. Rus bolşevikləri ermənilərin müsəlman əhalisini qırmaqla və onların əmlakını məhv etməklə öz millətçi məqsədlərini güddüklərinə əyani şəkildə əmin olduqda, bu zorakılıqlara qarşı etiraz etməyə başladılar. Buna görə onlarla ermənilər arasında hətta silahlı toqquşma da oldu. Ən nəhayət, onlar erməniləri burada qoydular və bir çox müsəlmanları da özləri ilə apararaq Bakıya çıxıb getdilər və bununla da onları xilas etdilər. Nəticədə Kürdəmir kəndində 56 ev və dükən, 127 malikanə, iki məscid, Quranın təfsirinə dair zəngin kitabxanası olan yerli imamın mənzili yandırılmış, Quran isə parça-parça edilmiş, bəzi səhifələri insan nəcisinə bulanmış (həmin səhifələr maddi sübut qismində iş əlavə olunub), sayı müəyyən olunmamış çoxlu sakin qətlə yetirilmiş; yandırılmamış malikanələr dağıdılmış və qarət olunmuşdur. Maddi zərərin miqdan çox böyükdür və onu dəqiq hesablamaq indi mümkün deyildir.

Göyçay qəzasında Kürdəmir kəndindən başqa, Cəngi (Çaylı), Qaravəlli, Qarabucaq, Mustafalı, Xəlil Qasımbəy, Ərəb-Mehdibəyli kəndlərinin, Sadalı kəndində Sultanovun malikanəsinin dağıdılması haqqında təhqiqat aparılmışdır. Bu kəndlər də ermənilər tərəfindən, Kürdəmir kəndi kimi eyni məqsədlə talan edilib. Bütün bu kəndlərdə daşınan əmlak qarət olunub,

mal-qara aparılıb, daşınmaz əmlak yandırılıb, sakinlər isə qətlə yetirilib.

Cəngi kəndində 5 malikanə yandırılıb, bütün daşınan əmlak talan edilib, evlər dağıdılıb, 20 nəfər öldürülüb. Ölümdən qabaq onlara işgəncələr verilib: burun və qulaqları kəsilib, kəllələri dağıdılıb. Mülkədar Suriyyə xanım Nurməmmədbəyovanın malikanəsi və Cəngi kəndinin Qara Saqqallı poçt stansiyasının ona məxsus olan tikililəri də dağıdılıb və yandırılıb.

Qaravəlli kəndi bir evdən və 30 qamış yaşayış ocağından ibarət idi. Bütün bu tikililər yandırılıb. Sakinlərdən iki kişi öldürülüb.

Qarabucaq kəndində bütün ev və tikililər – cəmi 121 malikanə yandırılıb. 7 nəfər öldürülüb, daşınan əmlak qarət olunub.

Mustafalı kəndində 6 malikanə yandırılıb, qalanı talan edilib, daşınan əmlak qarət olunub.

Xəlil-Qasımbəy kəndində 9 malikanə yandırılıb, qalanı dağıdılıb, 7 nəfər qətlə yetirilib, daşınan əmlak qarət olunub.

Ərəb-Mehdibəy kəndində 84 malikanə yandırılıb və dağıdılıb, 83 nəfər, o cümlədən 78 kişi, 4 qadın və bir oğlan uşağı qətlə yetirilib: daşınan əmlak qarət olunub. Həmçinin kənddə Sultanov bəyin malikanəsi yandırılıb və daşınan əmlakı talan edilib.

Sadalı kəndində 33 malikanə yandırılıb və dağıdılıb, daşınan əmlak talan edilib.

Dağıdılmış kəndlərdə xarakterik dağıntıların şəkilləri çəkilib. Şəkillərin sayı 19-dur:

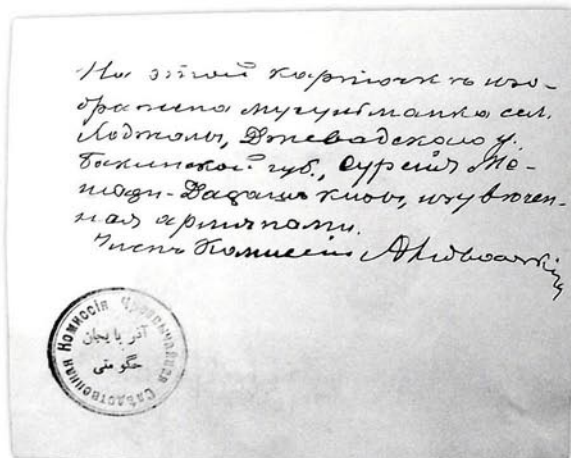
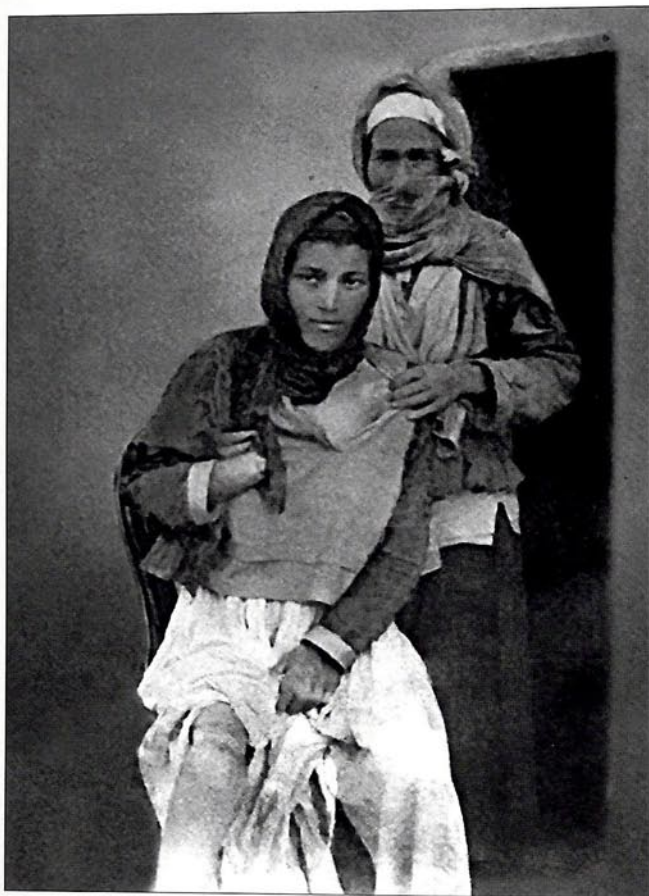
Göyçay qəzasının digər kəndlərinin talan edilməsi haqqda təhqiqatlar davam edir və onun nəticələri barədə məruzə əlavə təqdim olunacaqdır. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sədri: Ə. Xasməmmədov (imza).

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi yanında Siyası Sənədlər Arxivi, f. 277, siy. 2, iş. 16, vər. 1-2.

1918

CAVAD QƏZASI

Şəkilin arxasında yazı:

Şəkilə Bakı quberniyası Cavad qəzası Xocalı kənd sakini – ermənilər tərəfindən şikəst edilmiş müsəlman qadını Sürayya Məşədi Dadaş qızı təsvir olunub.

Komissiyanın üzvü: A. Novatski (imza)

Möhür: Azərbaycan Hökuməti. Fövqaladə Təhqiqat Komissiyası.

13

Протокол допроса

1918 года декабря 4-го дня.
Сел. Вентали.

Кавказского Общества.

Член Чрезвычайной Следственной Комиссии при Азербайджанском Правительстве Новацкий допрашивал нижеподписавшуюся в качестве потерпевшей со свидетелем ст. Уст. Уг. Суд., которая показала:

Зовут меня Сурея Новада Адава кизм, 18 лет, кизи сел. Кодали, Кавказского уезда, неграмотная.

Когда большевики армяне напали на наше селение Кодали, я с грудным ребенком, девочкой, и с двумя братьями, мальчиками, Аббас Аниет, 9 л., и Аям-Самедом огли, 6 л., и мой односельчанка: Айнама Ахладверди кизм, Туви Новада Икмадди кизм, Кочка Ибадулла кизм с грудным ребенком, мальчиком, и односельцы Ага Кизи Ибадулла огли бьжались в степь и спрятались в пригорках. Армяне в числе восьми человек, верями на нас и окружили нас. Они хотели больше красных из нас наслажоват. Ага Кизи Ибадулла огли запротестовал. Тогда армяне рассердились и прозвали в нас так, как мы стоим кучей, несколько залпов из ружей. Вой мы ушли на землю. Армяне убьали. Я осталась жива, будучи однако ранена в левое плечо, правую руку и правую ногу. Кизи также были мои братья и мой ребенок. Остальные были мертвы. Я много страдала. Вскоре же все самые армяне вернулись и привели со собой четверых мусульман, односельчанов моих, которых так же расстреляли. Я просила и умоляла армян пристратить меня. Они отказались, сказали, что оставят меня, чтобы меня увидели мои братья, мусульмане. Говдиз, что мой ребенок и мои братья живы и невредимы, они верьжали из Кодали на моей груди и так оставили меня. Добавила, что оставила кизи послэ выстрелов и ребенка односельчанки Кочки, но армяне убьали и его. Меня нашла мусульманка из сел. Бентини и привезла в

это селение. Она также привела земли трупы убитых. Я ничего не знала из армян рассказывали мне и убьалих называлих мною кизи. Это обо мне распространяли слухи, что у меня отьбьали обь груды, но это неправду, груди у меня не отьбьали. Я была залужена на Кизи Кичием Ибадулла огли. Она послэ проклятия и изорудования так же горевала, что забьжала и умерла. Я в настоящее время живу в сел. Бентали на попечение чужих людей, потому, что братья мои не хотят кормить меня. У меня нет никаких средств. Я так же боюсь, что не могу работать и вынуждена лежать в постели. Буду благодарна, если вы сделаете для меня что-нибудь.

Член Комиссии: А. Новацкий.

Вручена: Сурея Новада Адава кизм
Икмадди кизм

Dindirmə protokolu

1918-ci il. 4 dekabr, Yaxşıkənd cəmiyyətinin Beştalı kəndi.

Azərbaycan Hökuməti yanında Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü Novatskinin Cinayət Prosesual Məcəlləsinin 307/443-cü maddələrinə uyğun olaraq zərərçəkən qismində dindirdiyi aşağıda adı çəkilən şəxs göstərmişdir:

Sürəyya Məşədi Dadaş qızı, 18 yaş, Cavad qəzasının Xocalı kəndinin sakini, savadsız.

Erməni bolşeviklərin bizim kəndə basqını zamanı, mən südəmər körpə qızım ilə, iki azyaşlı qardaşlarım – 9 yaşlı Abbas Əli və 6 yaşlı Abu Səmədlə, həmkəndlilərim Ənnanə Allahverdi qızı, Təhvə Məşədi Mikayıl qızı, Qönçə İbadulla qızı südəmər oğlu ilə və həmkəndlimiz Ağakəşi İbadulla oğlu çöllərə qaçaraq orada təpəliklərdə gizləndik. 8 nəfərdən ibarət erməni atlıları bizi taparaq əhatəyə aldılar. Onlar aramızda gözəl olanları zorlamaq istədilər. Ağakəşi İbadulla oğlu etiraz etdi. Ermənilər qəzəbləndilər və bizim dəstəmizin üzərinə silahlardan bir neçə dəfə atəş açdılar. Biz hamımız yerə yığıldıq. Ermənilər çıxıb getdilər. Mən sol çiyimdən, sağ əlimdən və sağ ayağımdan yaralansam da, sağ qaldım. Mənim qardaşlarım və körpəm də sağ idilər. Qalanları ölmüşdü. Mən çox əziyyət çəkirdim. Tezliklə həmin ermənilər yenidən geri qayıtdılar və özləri ilə gətirdikləri dörd nəfər müsəlmanı elə oradaca güllələdilər. Mən ermənilərə yalvarır və xahiş edirdim ki, məni güllələsinlər. Onlar razılaşmadılar və dedilər ki, məni ona görə

sağ qoyurlar ki, müsəlman qardaşlarım məni görsünlər. Mənim körpəmin və qardaşlarımın sağ və salamat olduğunu görəndə onları mənim sinəmin üstündəcə doğradılar və məni bu vəziyyətdə qoyub getdilər. Əlavə edirəm ki, həmkəndlim Qönçənin körpəsi də atəşlərdən sonra sağ qalmışdı, lakin ermənilər onu da doğradılar. Məni Beştalı kəndindən olan müsəlmanlar tapdılar və öz kəndlərinə gətirdilər. Öldürülənlərin meyitlərini də onlar torpağa tapşırıdılar.

Məni yaralayan və adlarını çəkdiyim şəxsləri öldürən ermənlərdən heç kimi tanıyıram. Mənim haqqımda şaiyə yayılmışdır ki, guya mənim hər iki döşümü kəsmişlər. Bu, doğru deyildir, mənim döşlərimi kəsməyiblər. Mən Xankəşi İbadulla oğlunun arvadı idim. O, bu hadisəyə və mənim şikəst edildiyimə görə o qədər dərd çəkirdi ki, axırda xəstələndi və öldü. Mən hazırda Beştalı kəndində, kənar adamların öhdəsində qalmışam. Çünki ərimin qardaşı məni yedirtmək istəmir. Mənim heç bir vəsaitim yoxdur, mən o qədər zəifəm ki, işləyə bilmirəm və yataqda uzanmağa məcburam. Əlavə etməyə başqa sözlüm yoxdur. Oxundu. Savadsızam.

Tərcümə etdi: imza (oxunmur).

Komissiyanın üzvü Novatski.

Əslilə düzdür. Komissiyanın üzvü: Aleksandroviç (imza)

AR RA, fond 1061, siy.2, iş 1, vərəq 3.

14

ПРОТОКОЛЪ. Судбно-Медицинскаго Освидѣтельствованія 1918 года. Января 4 дня сел. Бентали, Давладского уѣзда. Членъ Чрезвычайной Освидѣтельской Комиссiи Новацкiй, чрезъ Давладскаго-Уезднаго врача г. Терлецкаго, при помѣщкх старшии Ханджондскаго Общества Кубатъ Дадашъ оглы и Эбасъ бекъ Ханбулбаговъ, свидѣтельствовалъ слѣд. сел. Ходжалы, Давладскаго уѣзда, Сурейю Ишадкъ Дадашъ кзы на предметъ установленія причиненнаго ей поврежденiя, при чемъ оказалось: Свидѣтельствуемой на ждѣ 18 лѣтъ, тѣлосложенiя слабаго, малокровнаго, пульсъ и температура нормальна. 1/ Высота кисти, правой руки мѣняется культи, не покрывалась кожей на пространствѣ 2 квадратныхъ сантиметровъ, въ остальныхъ правая верхняя конечность нормальная. 2/ У головки лiвой плечевой кости спереди видѣется рубецъ круглой формы, въ диаметрѣ 3/4 см.; подвижный, слегка отягнутый, пигментированный. 3/ У нижняго угла лiвой лопатки мѣняется мягкiй, кожный рубецъ, длиною въ 3/4 вершка, шириною 1/2 вершка, внизъ отъ центра рубца на 1/2 см., мѣняется втягнутый, круглой формы въ диаметрѣ 1 см., и 4/ Выше правой надключичной чашки мѣняется мягкiй пигментированный рубецъ длиною въ 1/2 вершка шириною 1 вершокъ, подвижный во всѣхъ мѣстахъ. Другихъ поврежденiй нѣтъ. Давладскiй Уѣздный Врачъ Терлецкiй. Помѣтно: / подпись неразборчивая/. И.п.

Членъ Комиссiи: А. Новацкiй.
И. П. И. Е. *Алиевъ Кошкунъ*

Поврежденiе описанное подъ № 1 могло быть нанесено и пулей и икнулкомъ, - сама же культя есть послѣдствiе операцiи; время нанесенiя раненiя приблизительно шесть мѣсяцевъ, а по своему характеру поврежденiе должно быть отнесено къ разряду тяжелыхъ ушибовъ; рана описанная подъ № 2 нанесена пулей изъ близкаго средняго маховра и есть входное отверстiе пули; рана описанная подъ № 3 есть входное отверстiе пули; такъ какъ пуля костей не задела, подвижность лiвой верхней конечности вполнѣ сохранилась, то раны описанные

подъ № 2 и 3, относятся къ разряду легкихъ ранъ. Поврежденiе, описанное подъ № 4 могло быть нанесено пулей изъ близкаго разстоянiя, при ударахъ своего мягкаго частой, и твердой тушкой тѣлѣна, а ввиду полной подвижности правого жoльчатнаго сустава, рана относится къ разряду легкихъ ранъ; все раны нанесены приблизительно шести мѣсяцевъ тому назадъ. Давладскiй Уѣздный Врачъ Терлецкiй.

Алиевъ Кошкунъ
Алиевъ Кошкунъ
Алиевъ Кошкунъ

и въ виду того, что раны описанной подъ № 1 и 2 не являются входными, а являются ранами, нанесенными вѣроятно орудiями стрѣльбы, не исключено, что раны описанной подъ № 1 и 2 нанесены пулей изъ близкаго средняго маховра и есть входное отверстiе пули; рана описанная подъ № 3 есть входное отверстiе пули; такъ какъ пуля костей не задела, подвижность лiвой верхней конечности вполнѣ сохранилась, то раны описанные

Cavad qəzası Xocalı kənd sakini Sürayya Dadaş qızının məhkəmə-tibbi müayinəsinin protokolu.

MƏHKƏMƏ-TİBBİ MÜAYİNƏNİN PROTOKOLU

Rəy

4 dekabr 1918-ci il, Cavad qəzası Beştalı kəndi.

Mən, Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü Novatski Cavad qəzasının həkimi Terletski, şahidlər, Yaxşıkənd icmasının starşinası Qubad Dadaş oğlunun və Əyyub bəy Xanbudaqovun iştirakı ilə Cavad qəzası Xocalı kənd sakinii Sürəyya Dadaş qızını ona yetirilmiş xəsarətlərin dərəcəsini təyin etmək məqsədilə müayinə edərək aşağıdakıları aşkar etdim:

Müayinə olunan şəxsə 18 yaş vermək olar. Bədən quruluşu zəif və solğundur, nəbzi və hərəkəti norma daxilindədir. 1) Sağ əlin yerində 2 kv. sm sahədə dəri ilə örtülməmiş güdül var, başqa göstəricilərə görə yuxarı sağ ətraf normaldır. 2) Sol çiyin sümüyünün başlığında qabaq tərəfdən $\frac{3}{4}$ diametr ölçüdə hərəkətli, piqmentləşmiş dairəvi çarıq var. 3) Sol kürək sümüyünün aşağı küncündə uzunluğu $\frac{3}{4}$ və eni $\frac{1}{2}$ verşok olan yumşaq, dəri çarığı var; çarığın mərkəzindən $\frac{1}{2}$ sm aşağı 1 sm diametr ölçüsündə dairəvi, dartılmış çarıq müşahidə olunur və 4) Sağ dizüstü qapaqdan yuxarıda uzunluğu $\frac{1}{2}$ və eni 1 verşok olan, yumşaq, piqmentləşmiş və hərəkətli çarıq var. Başqa zədələr yoxdur.

Qəza həkimi Terletski.

Şahidlər.

M.y.

Komissiya üzvü: A.Novatski.

Doğrudur: Komissiya üzvü Aleksandroviç.

Nº 1 altında təsvir olunmuş xəsarət həm güllə, həm də xəncərlə yerilə bilər, güdül isə əməliyyatın nəticəsidir; zədələnmə təxminən altı ay əvvəl baş verib, ağır dərəcəli zədələrə aid edilməlidir; Nº 2 altında təsvir olunmuş yara ortakalibrli tüfəngdən açılıb və güllənin çıxış dəliyi aşkar olunub; Nº 3 altında təsvir olunmuş yara güllənin çıxış dəliyidir; güllə sümüyə toxunmadığından sol yuxarı ətraf hərəkətlidir, Nº 2 və Nº 3 altında təsvir olunmuş yaralar yüngül dərəcəli yaralara aiddir. Nº 4 altında təsvir olunmuş xəsarət yumşaq hissələrin yanması şerti ilə yaxın məsafədən açılmış güllə ilə və ya sərt küt alət ilə yerilə bilər, lakin sağ diz oynağının tam hərəkətli olduğunu nəzərə alaraq yüngül dərəcəli yaralara aid edilir. Bütün xəsarətlər təxminən altı ay əvvəl yerilir.

Cavad qəza həkimi Terletski.

Doğrudur: Komissiya üzvü Aleksandroviç.

İşin 21 a vərəqinə bax.

Komissiya üzvü: A.Kluge.

İşin 21 a vərəqi.

IY cildə əlavə,

Komissiya üzvü Aleksandroviç.

4 dekabr 1918-ci il tarixli məhkəmə-tibbi müayinənin protokoluna aid olan bir şəkil. (İşin vərəqi 17)

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivı, f. 1061, siy. 2, iş. 1, v. 17

**FÖVQƏLADƏ TƏHQİQAT KOMİSSİYASININ SƏDRİNİN
ƏDLİYYƏ NAZİRİNƏ
MƏRUZƏSİ**

Bakı quberniyası Cavad qəzasının müsəlman kəndlərinin talan edilməsi və həmin kəndlərin müsəlman əhalisinə qarşı törədilmiş zorakılıqlar haqqında iş üzrə

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının apardığı istintaqla aşağıdakılar müəyyən edilmişdir:

1918-ci ilin mart ayında Cavad qəzasının onlarla müsəlman kəndi eynilə qonşu Şamaxı qəzasının bütün müsəlman kəndlərinin əqibəti ilə üzləşmişdir. Ermənilər Cavad qəzasının müsəlman kəndlərinə bolşevik bayrağı altında hücum edərək, onları talamış və yandırmış, sakinlərini isə qətlə yetirmişlər. Ən birincilər sırasında Ərəb-Şahverdi (Zubovka) və Xilə-Mirzəlikənd kəndləri talanlara məruz qalmış, bu kəndlərin sakinləri isə amansızlıqla öldürülmüşlər. Onlar hücumu gözləmədikləri üçün qəfildən yaxalanmışlar. Ermənilər Ərəb-Şahverdi kəndinə top və pulemyotlarla yaxınlaşmış və onu atəşə tutmağa başlamışlar. Sakinlər özlərini itirərək hərə bir tərəfə qaçmışdır. Çoxları bərəyə çatmağa müvəffəq olmuş və çayın o biri sahilinə keçərək canlarını qurtara bilmişdir. 37 kişi, qadın və uşaq Kür çayının yarığında gizlənmiş və təxminən eyni sayda sakin də kənddə qalmışdı. Ermənilər bir nəfərə belə rəhm etmədən hamını qətlə yetirmiş və bu zaman bir çoxlarına ağır işgəncələr vermişlər. Məs., qoca

Pənah kişini tikə-tikə doğramış, Şirvan adlı yaşlı qadının əvvəlcə əllərini bədənindən ayırmış, sonra isə qətlə yetirmişlər. Mal-qaranı və daşınan əmlakı qarət edərək onlar kəndi zəbt etmişlər və türklər gələndə kimi orada qalmışlar. Kəndi tərk edərkən ermənilər ona od vurmuşlar. Nəticədə 44 ev yanmış, qalanı dağıdılmış, qapı-pəncərələr sındırılmışdır. Məscid də dağıdılmışdır. Məscidin tikilmə tarixini göstərən mərmər lövhə qırılmış, divardan asılan Məkkə və Mədinənin şəkilləri qoparılmışdır, Quran və digər müqəddəs kitablar yoxa çıxmışdır.

Xilə-Mirzəlikənd də eyni əqibətlə üzləşib. Kənddə qalan 18 sakin ağ bayraq qaldırdıqlarına baxmayaraq güllələnmiş, cəsədləri isə yandırılmışdır. Ümumilikdə 28 nəfər, o cümlədən 17 kişi, 7 qadın və 4 oğlan uşağı qətlə yetirilib. Bütün daşınan əmlak talan edilib və 22 ev yandırılıb.

Adı çəkilən kəndlərdən başqa ayrı-ayrı vaxtlarda Bəkdili, Yaxşıkənd, Xocalı, Uzunbabalı, Seyidlər, Tamojnya, Aşağı-Sorra, Xırmandalı, Ərəb-Qardaşbəyli, Qaralı-Qəzvinli, Pirabba, Qara İmamlı və bir çox digər kəndlər talan edilmiş və yandırılmışdır. Hər yerdə olduğu kimi, bütün bu kəndlərdə

də talanlar və yanğınlar işgəncələr və qətlər ilə müşayiət olunmuşdur. Xocalı kəndində baş verən belə bir hadisəni qeyd etmək lazımdır. Ermənilər kəndə basqın etdikləri zaman bir neçə nəfər - Sürəyya Məşədi Dadaş qızı, südəmər körpə qızı, iki azyaşlı qardaşları – 9 yaşlı Abbas Əli və 6 yaşlı Abı Səməd və həmkəndliləri Ənnanə Allahverdi qızı, Məşədi Tuba Mikayıl qızı, Qönçə İbadulla qızı südəmər oğlu ilə və Ağakəşi İbadulla oğlu, çöllərə qaçaraq orada təpəliklərdə gizlənmişlər. 8 nəfər erməni onları tapmış və qadınları zorlamaq istəmişlər. Ağakəşi buna etiraz etmiş və ermənilər onlara bir neçə yaylım atəşi açmışlar. Hamı yerə yığılmışdır. Ermənilər çıxıb getmişlər. Sol çiyindən, sağ qolundan və sağ ayağından yaralanan Sürəyya, onun körpəsi və qardaşları, eləcə də Qönçənin uşağı sağ qalmış, qalanları isə ölmüşlər. Bir müddət keçdikdən sonra həmin ermənilər bu yerə qayıtmış və özləri ilə gətirdikləri dörd müsəlmanı elə oradaca güllələmişlər. Sürəyya ermənilərə yalvararaq onu öldürməyi xahiş etmişdir, lakin onlar cavab vermişlər ki, müsəlman qardaşlarının onu bu vəziyyətdə görməsi üçün onu sağ qoyurlar. Bunlar azmış kimi, onun

qucağında olan körpəni, iki qardaşını və Qönçənin uşağını vəhşicəsinə doğramışlar. Qadın şikəst edilmişdir: onun sağ əlinin yerində güdül qalıb. Bədbəxt qadının şəkli çəkilib və şəkil işə əlavə olunub.

Aşağı-Sorra kəndinin bir neçə sakini öldürülüb, o cümlədən iki nəfər diri-diri yandırılıb.

Bu il, dekabrın 7-dən Cavad qəzasının bir çox müsəlman kəndləri, məs., Yuxarı və Aşağı Xırmandalı, Qarğıkənd, Çuralı, Günlü, Təklə, Alankənd, Ammanıkənd, Ağəlikənd, Dəyruş, Zəbannı, Dələli, Alar, Ocaqlı, Bazayram, Babaxanlı, Bədirlı və s., bolşevik ermənilərin və xoxolların tam hakimiyyəti altındadır. Onlar ətrafda öz keşikçilərini qoyaraq heç kimi bu kəndlərə girməyə və çıxmağa qoymurlar. Bütün bu kəndlərin aqibəti məlum deyil, lakin bir çox şahidlərin ifadələrindən görünür ki, kəndlərin müsəlman əhalisi ilə qul kimi davranırlar.

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sədri: imza. Ə.Xasməmmədov
Doğrudur: Komissiya üzvü: Aleksandroviç.

ГА АР, ф. 1061, опись 2, д. 1, лл. 1-2.

ISBN: 978-9952-483-26-0

© Solmaz Rüstəmovə-Tohidi.
© Heydər Əliyev Mərkəzi.

N-71

1918. AZƏRBAYCAN QIRĞINLARI
ŞƏKİL VƏ SƏNƏDLƏRDƏ

9 789952 483260